

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**Οι αποτυπώσεις της Δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας στον ελληνικό Τύπο
του Μεσοπολέμου (1931-1936)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κωστέλλετος Παύλος Άγγελος

Αριθμός Μητρώου: 1119M012

Αθήνα 2022

Τριμελής Επιτροπή

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Βασίλης Μπογιατζής, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Δημήτρης Ε. Φιλιππής, Επίκουρος Καθηγητής Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Copyright © Παύλος Άγγελος Κωστελλέτος, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στον αδερφό μου

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
Στόχοι της εργασίας.....	5
Υλικό και πηγές	6
Χρονικό πλαίσιο εργασίας	7

Κεφάλαιο Πρώτο

Η ιστορία του δημοκρατικού ρεύματος στην Ισπανία και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1931	8
--	---

Κεφάλαιο Δεύτερο

Οι Αποτυπώσεις της Ανακήρυξης της Δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας στον Τύπο της Ελλάδας (Απρίλιος 1931).....	13
Η Ελλάδα και η Ισπανία στον Μεσοπόλεμο. Μία συγκριτική προσέγγιση	13
Η δημοκρατία ως πρόοδος.	17
Η συζήτηση περί του δικτατορικού πολιτεύματος.	23
Σχόλια περί των έκπτωτων Μοναρχιών στην Ευρώπη.....	25
Ο Συντηρητικός Τύπος.....	27
Ο κομμουνιστικός Τύπος.....	31
Το ζήτημα εκκλησίας - κράτους.....	35

Κεφάλαιο Τρίτο

1933-1935. Η «μαύρη διετία» και οι εξεγέρσεις του 1934	38
Τα πρώτα σημάδια βίας στην Β' Ισπανική Δημοκρατία και η ενδυνάμωση της Δεξιάς	38
Η Ελλάδα την περίοδο πριν το κίνημα Μαρτίου 1935 και η στάση του ελληνικού Τύπου στις ισπανικές εκλογές του 1933.	47
Οι ισπανικές εξεγέρσεις του 1934 μέσα από τον ελληνικό Τύπο.....	52

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου τον Φεβρουάριο του 1936 και ο δρόμος προς τον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο	56
«Μαλακή Κατασκευή με Βρασμένα Φασόλια – Προαίσθημα Εμφυλίου Πολέμου»	56

Η ελληνική πολιτική κατάσταση την περίοδο του 1935-1936.....	58
Η κοινωνική διαίρεση και η τεταμένη πολιτική ατμόσφαιρα στην Ισπανία στο επίκεντρο του ελληνικού Τύπου.....	60
Η ανάπτυξη του κομμουνιστικού ρεύματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και οι αντικομμουνιστικές εκδηλώσεις στον Τύπο.....	62
Τα Λαϊκά Μέτωπα και ο Ριζοσπάστης.....	66
Το Pronunciamiento της 17 ^{ης} προς 18 ^{ης} Ιουλίου και η επιβολή της δικτατορίας της 4 ^{ης} Αυγούστου.....	69
Ο ερυθρός εχθρός της κοινωνίας.....	72
Η Ισπανία ως παράδειγμα για την Ελλάδα.....	75
Αποστάσεις από τα δύο μέτωπα και η αδυναμία ύπαρξης εσωτερικής γαλήνης στην Ισπανία.....	81
Συμπεράσματα.....	84
Παράρτημα.....	90
Πηγές	92
Βιβλιογραφία	93

Εισαγωγή

Στόχοι της εργασίας

Βασικός σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη, η παρουσίαση και η ανάλυση των αποτυπώσεων της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας στον ελληνικό Τύπο του Μεσοπολέμου κατά τα σημαντικότερα γεγονότα του 1930. Οι δύο Δημοκρατίες κατατρύχονταν από έντονους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς κλυδωνισμούς, οπότε και οι συζητήσεις που άνοιγαν τα εσωτερικά προβλήματα των χωρών αποτελούσαν γόνιμο έδαφος στην εκφορά απόψεων και ιδεολογικών αντανακλάσεων στον Τύπο.

Η λειτουργικότητα του Τύπου δεν συνίσταται μόνο στην ενημέρωση και την διάδοση μιας πληροφορίας, αλλά, συνάμα με την λειτουργία αυτή, συμβάλει στην οικοδόμηση συμβολικών αναπαραστάσεων και μηνυμάτων, τα οποία καθορίζουν με την σειρά τους διάφορες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πρακτικές, συνιστώντας σε ένα δεύτερο επίπεδο κουλτούρα τόσο στην δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα. Ένα γεγονός μέσα από την παρουσίαση ή την ερμηνεία του από τον Τύπο προσλαμβάνει μια ιδιαίτερη ταυτότητα που ενέχει κοινωνικά και προσωπικά χαρακτηριστικά και απολαβαίνει μνήμη και ιστορικότητα. Η παρουσίαση, δηλαδή, ενός πολιτικού γεγονότος από τον Τύπο – όπως αυτά που θα αναπτύξει η εργασία – αποκτούν νόημα μέσα από την διαδικασία τόσο της παραγωγής όσο και της ανάγνωσης.¹

Με απλά λόγια, στην εργασία που πρόκειται να αναπτυχθεί, στόχος είναι να ανακαλυφθεί και να παρουσιαστεί το υλικό εκείνο που προβάλλει την παραγωγική ικανότητα του Τύπου στην σφαίρα των απόψεων και των ιδεολογιών, και συγκεκριμένα των πεποιθήσεων πάνω στα σημαντικότερα γεγονότα της Δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας, καθώς επίσης και των ιδεολογιών που αναδεικνύονται τόσο μέσα στην εφημερίδα όσο και στην κοινωνία. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε πως οι ιδεολογίες παράγονται από τον Τύπο, αλλά παράλληλα εκφράζουν και τις προτιμήσεις των αναγνωστών τους.² Η μελέτη της εργασίας εστιάζεται, λοιπόν, ακριβώς πάνω στον διάλογο που γίνεται σε αυτόν.

Επιπρόσθετα, μέσα από την αποδελτίωση, πλαισίωση και την ανάλυση του υλικού αναζητείται ο χαρακτήρας που εξέλαβε η Ισπανία του 1930 στον ελληνικό διάλογο. Τα προβλήματα ή ακόμα και τα καλώς κείμενα της Ισπανίας θεωρήθηκαν άραγε γεγονότα αποκλειστικά ισπανικά ή προκάλεσαν ένα γενικότερο ενδιαφέρον για την ελληνική πολιτική

¹ Ψύλλα Μαριάννα, *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*, Τοπωθήτω, Αθήνα 2010, σ. 15-31

² Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ.45

και κοινωνική ζωή; Η μελέτη του υλικού, οπότε, επικεντρώνεται στην αναζήτηση και παρουσίαση των ζητημάτων εκείνων που εμφανίζουν ευρύτερο νόημα από την απλή μεταφορά μιας είδησης. Το πολιτειακό, η οικονομική ύφεση, η άνοδος της Αριστεράς, η ισχυροποίηση νέων ιδεολογιών και η βαθιά πολιτική κρίση του Μεσοπολέμου είναι μερικά από τα βασικότερα σημεία της αναζήτησης. Οι δύο χώρες μοιράζονταν όλα τα παραπάνω και φαίνεται εύλογο πως τα γεγονότα της μίας εντάχθηκαν σε ένα γενικότερο διάλογο στην άλλη, αλλά σε πιο βαθμό και με ποιες διαφορές πραγματοποιήθηκε εν τέλει;

Υλικό και πηγές

Η αναζήτηση μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας για το πως αντιμετώπισε ο ελληνικός Τύπος τα κύρια γεγονότα της εξαιρετούς αβασίλευτης δημοκρατίας στην Ισπανία του 1930, όπως είναι φυσικό συμπεριέλαβε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό εφημερίδων από όλες τις παρατάξεις και από όλο το πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα, καθώς, επιπροσθέτως, χρησιμοποιήθηκαν και κείμενα από εφημερίδες εκτός Αθηνών όπου σε πολλές περιπτώσεις διεύρυναν τον διάλογο. Το εύρος, δηλαδή, των υπό εξεταζόμενων εφημερίδων είναι μεγάλο και το έργο της εργασίας απαιτητικό. Η χρήση όμως του τοπικού, επαρχιώτικου Τύπου, καθώς και εκείνου της διασποράς επεκτείνει την συζήτηση και ολοκληρώνει θα έλεγα την εργασία.

Ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής στην Ευρώπη κατά τον 19^ο αιώνα και ο εντονότερος αλφαριθμητισμός που πραγματοποιείται σε ένα πλαίσιο κοινοβουλευτισμού και περιορισμού της λογοκρισίας, συνέβαλε δραστικά στην μεταβολή της δημοσιογραφίας από ενημερωτική σε πολεμική δημοσιογραφία και δημοσιογραφία γνώμης. Η τελευταία αποτελεί στην ουσία την αντανάκλαση του πολιτικού φιλελευθερισμού και της αστικής δημοκρατίας. Έτσι εμφανίζονται στις εφημερίδες τα κύρια άρθρα, τα άρθρα γνώμης και το σχόλιο. Στην ελληνική περίπτωση στα κύρια άρθρα και τα άρθρα γνώμης ο σχολιασμός πραγματοποιείται περισσότερο υπό το πρίσμα της πειθούς και της αληθοφάνειας και όχι βάσει της αλήθειας και της αναλογίας των λόγων τους προς τα πράγματα.³

Την περίοδο που μελετάμε ο Τύπος βίωσε μία ισχυρή πολιτικοποίηση και η ιστορία του συνδέθηκε στενά με την πολιτική ιστορία. Για αυτό εξάλλου οι εφημερίδες προσαρτιούνταν σε παρατάξεις και κόμματα. Οι όποιες σποραδικές κινήσεις χειραφέτησης κατά την πολιτικά

³ Πολίτης Περικλής, «Το κύριο άρθρο ελληνικών εφημερίδων», *ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας, το ελληνικό παράδειγμα*, επιμέλεια Π. Πολίτης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 271-272, 307

φορτισμένη περίοδο 1912-1949 απέτυχαν και εξαιτίας τούτου οι διώξεις δημοσιογράφων και εφημερίδων από την εκάστοτε εξουσία ήταν ανάλογη με τις διώξεις των αντιπάλων τους.⁴

Το παραπάνω φαινόμενο σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση δημιούργησαν μία ασυνέχεια στο προς μελέτη υλικό καθώς πολλές εφημερίδες έκλειναν ή άνοιγαν καινούργιες. Για παράδειγμα ο *Ριζοσπάστης* την περίοδο του ισπανικού πραξικοπήματος τον Ιούλιο του 1936 είχε σταματήσει να εκδίδεται. Χρησιμοποιώντας και άλλο παράδειγμα, η *Ελληνική Φωνή* του Παναγιώτη Κανελλόπουλου που κυκλοφόρησε για μερικούς μήνες το 1936 δεν υπάρχει στα προηγούμενα του 1936 γεγονότα.

Επομένως, η εξέταση των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν προηγουμένως έπρεπε να συμπεριλάβουν τις παραπάνω παραμέτρους και ως εκ τούτου επιλέχθηκε να διευρυνθεί το υλικό ώστε να απαντηθούν τα βασικά ζητούμενα της εργασίας. Τέλος, έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν κείμενα σχολιασμού και γνώμης και όχι απλής ενημέρωσης. Ενημερωτικά άρθρα και ανταποκρίσεις χρησιμοποιήθηκαν μόνο σε περιπτώσεις που είτε διεύρυναν την συζήτηση είτε χρησιμοποιούσαν όρους και λόγο που συνέβαλε στην ανάδειξη της εικόνας της ισπανικής Δημοκρατίας. Όπου ήταν αναγκαίο και ουσιαστικό υλοποιήθηκε δηλαδή σε αυτά η ανάλυση λόγου, με την πεποίθηση, όμως, πως η γλώσσα των κειμένων δεν αντικατοπτρίζει απλώς την κυρίαρχη ιδεολογία και την εξωτερική πραγματικότητα, αλλά παράλληλα συνιστά μέρος αυτής της πραγματικότητας καθώς η δημιουργία κειμένων συνιστά κομμάτι της κατασκευής της γνώσης.⁵

Τέλος, για την διευκόλυνση του αναγνώστη πρέπει να ειπωθεί πως οι παραπομπές των εφημερίδων θα αναγράφουν την ημερομηνία, το είδος του κειμένου (κύριο άρθρο, σχόλιο κ.λπ.), τον συγγραφέα και την σελίδα. Όπου δεν αναγράφετε συγγραφέας σημαίνει πως το κείμενο είναι ανώνυμο, ενώ για τα πρωτοσέλιδα δεν θα πραγματοποιηθεί αρίθμηση.

Χρονικό πλαίσιο εργασίας

Η χρονική πλαισίωση της εργασίας συνίσταται στα χρόνια ζωής της Β' Δημοκρατίας της Ισπανίας και συγκεκριμένα την περίοδο 1931-1936. Από αυτή την περίοδο επιλέχθηκαν τα κομβικά γεγονότα τα οποία συνέβαλαν τόσο στην πορεία της Δημοκρατίας, αλλά ταυτόχρονα είχαν ένα δυνητικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα. Έτσι, παρουσιάζεται το δημοκρατικό αποτύπωμα της Ισπανίας στις ελληνικές εφημερίες μέσα από πέντε βασικές ιστορικές τομές

⁴ Ψυχογιός Δημήτρης Κ., *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας από τον πηλό στο δίκτυο*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 38

⁵ Γεωργακοπούλου Αλεξάνδρα, Γούτσος Διονύσιος, *κείμενο και επικοινωνία*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 40

του βίου της. Πρώτη είναι η ανακήρυξη της Δημοκρατίας τον Απρίλιο του 1931, όπου θα μελετηθεί η αντίδραση της πολιτειακής μεταβολής. Δεύτερη είναι το 1933 όπου πραγματοποιείται κατόπιν εκλογών η ισχυροποίηση της ισπανικής Δεξιάς και η εμβάθυνση των κοινωνικών και πολιτικών διαιρέσεων. Κατόπιν, τον Οκτώβριο του 1934 συντελούνται εξεγέρσεις και επαναστάσεις σε όλη την Ισπανία που οδηγούν την κυβέρνηση σε βίαιες μεθόδους καταστολής και στον περαιτέρω εκτροχιασμό της πολιτικής ισορροπίας. Τέλος, το 1936 σηματοδύεται από δύο σημαντικά γεγονότα, την εκλογική νίκη του ισπανικού Λαϊκού Μετώπου τον Φεβρουάριο και το ξέσπασμα του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου με το στρατιωτικό πραξικόπημα του Ιουλίου.

Κεφάλαιο Πρώτο

Η ιστορία του δημοκρατικού ρεύματος στην Ισπανία και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1931

Η Β' Ισπανική Δημοκρατία ανακηρύσσεται στις 14 Απρίλιο του 1931 ύστερα από την νίκη των αντιμοναρχικών δυνάμεων στις δημοτικές εκλογές. Η ισπανική αβασίλευτη δημοκρατία, όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, βρίσκει τις ρίζες της και το ιστορικό παρελθόν της στον 19^ο αιώνα.

Με αφετηρία την οικονομική κρίση στα μέσα της δεκαετίας του 1860, αναπτύσσεται μια ριζοσπαστική κίνηση αμφισβήτησης του καθεστώτος απολυταρχισμού της Ισαβέλλας Β' που οδηγεί πρώτον στην «Ενδοξη Επανάσταση» τον Σεπτέμβριο του 1868, μια επανάσταση με φιλελεύθερο χαρακτήρα, και δεύτερον στην καθιέρωση ενός φιλελεύθερου συντάγματος το 1869. Μέχρι το 1873 το καθεστώς θα αποτελέσει μια συνταγματική μοναρχία έως ότου οι Ισπανοί ριζοσπάστες και αντιμοναρχικοί υποχρεώσουν σε παραίτηση από τον θρόνο του, τον πρίγκηπα Αμαδαίο της Σαβοΐας και εγκαθιδρυθεί μια βραχύβια, εν τέλει, Ισπανική Δημοκρατία τον Φεβρουάριο του 1873. Τον επόμενο χρόνο, η Δημοκρατία θα πέσει με στρατιωτικό κίνημα του Μανουέλ Παβία, ενώ το 1875 θα συσταθεί εκ νέου η δυναστεία των Βουρβόνων με βασιλιά τον γιο της Ισαβέλλας Β', Αλφόνσο ΙΒ'. Το 1876, εκπονείται φιλελεύθερο σύνταγμα κατά τα πρότυπα του βρετανικού κοινοβουλευτισμού, ενώ το καθολικό, ανδρικό δικαίωμα ψήφου θα καθιερωθεί το 1887. Όμως, το δικαίωμα αυτό θα χαλκεύονταν αφενός από την συνοδευτική διάταξη περί ιδιωτικής περιουσίας, αφαιρώντας έτσι το δικαίωμα από την εργατική τάξη, και αφετέρου από τους τοπικούς άρχοντες. Οι τελευταίοι, είχαν αναπτύξει σχέσεις με την κεντρική εξουσία και μέσω ενός δικτύου πολιτικού παραγοντισμού, τον λεγόμενο *caciquismo*, τα τοπικά πολιτικά αφεντικά (*caciques*) εξασφάλιζαν τα ήδη προαποφασισμένα εκλογικά αποτελέσματα. Στόχος αυτού του

συστήματος παραγοντισμού ήταν να μην υπάρξουν έντιμες εκλογικές αναμετρήσεις, πράγμα που επιτεύχθηκε μέχρι και την πτώση της μοναρχίας το 1931.⁶

Η κατάρρευση του συντάγματος θα επέλθει λόγω μια πληθώρας προβλημάτων που θα ταλανίσουν την ισπανική κοινωνία. Καίριο οικονομικό, πολιτικό, αλλά και ψυχολογικό πλήγμα αποτελεί το έτος της «Καταστροφής» 1898, όταν η Ισπανία δέχεται την συντριπτική ναυτική και στρατιωτική ήττα από τις ΗΠΑ στην Καραϊβική και τον Ειρηνικό Ωκεανό. Ο Ισπανο-αμερικανικός αυτός Πόλεμος, οδήγησε στην απώλεια της Κούβας, του Πουέρτο Ρίκο και τις Φιλιππίνες, δηλαδή των τελευταίων υπερατλαντικών ισπανικών αποικιών.⁷ Η Αμερική αν και σε διάφορες περιπτώσεις εμφανίζονταν ως υπέρμαχος και προστάτιδα των υπανάπτυκτων χωρών του Δυτικού κόσμου από την απειλή των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών, παράλληλα ήταν ευμενώς διατεθειμένη να υπερασπίσει τα θαλάσσια και επενδυτικά συμφέροντά της. Έτσι, όταν η αδυναμία της Ισπανίας στις αποικίες της ενέτεινε τις πιθανότητες ανταρσίας, παρενέβη και κήρυξε τον πόλεμο στην Ισπανία,⁸ οδηγώντας την κατάσταση σε μία άνιση αναμέτρηση όπου το τέλος της Ισπανικής Αυτοκρατορίας έμοιαζε αναπόφευκτο και όπου ο δυνατός παραμέρισε την εξουσία του αδύναμου.⁹

Από τότε, η επίπλαστη σταθερότητα του καθεστώτος θα αρχίσει να δέχεται σοβαρές αποδοκιμασίες και επικρίσεις, τόσο από τους θιασώτες της αβασίλευτης δημοκρατίας, όσο και από τους σοσιαλιστές, τους αναρχικούς, καθώς και τους Καταλανούς και τους Βάσκους. Επιπροσθέτως, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μετέβαλε την υφή της οικονομίας στην Ισπανία, δίνοντάς της πολεμικό χαρακτήρα, πράγμα που ενίσχυσε το ισπανικό τραπεζικό σύστημα καθώς και την εμπορική επιχειρηματικότητα. Παρά τα όποια βραχυπρόθεσμα κέρδη από τις εμπορικές σχέσεις με την Entente, στη μακρά διάρκεια, όμως, αναπτύσσεται η κοινωνικοοικονομική και περιφερειακή ανισότητα, η οποία αφήνει παντού το στίγμα της. Με λίγα λόγια, εντείνεται το χάσμα μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας, της βιομηχανικής μπουρζουαζίας και των γαιοκτημόνων που κατέχουν πρωτεύοντα ρόλο στον έλεγχο του πολιτικού συστήματος.¹⁰ Αυτά, σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια μετά τον πόλεμο και με τις περαιτέρω κοινωνικές ανισότητες που εγγενώς εξέφραζε το καθεστώς, θα επιφέρουν μια σοβαρή κρίση του μοναρχισμού την περίοδο 1918-1923. Την περίοδο αυτή, το ζήτημα της

⁶ Hugh Thomas, *ιστορία του Ισπανικού εμφυλίου πολέμου*, Τόμος Α΄, Τολίδη, Αθήνα 1971, σ.27-30 · Σφήκας Θανάσης Δ., *η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, εκδόσεις Στάχιν, Αθήνα 2000, σ.23-28

⁷ Φίλιππης Δημήτρης Ε., *Ισπανικός εμφύλιος (1936-1939) διάιρεση, διχόνοια και διχασμός στην Ισπανία του 20^{ου} αιώνα*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020, σ.174

⁸ Burns E.M., *ευρωπαϊκή ιστορία, ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 535

⁹ Louis Roger W.M., “The European colonial empires”, *The Oxford history of the twentieth century*, edited by Micheal Howard and W.M. Roger Luis, Oxford University Press, Oxford New York 1998, σ. 93

¹⁰ Sebastian Balfour, *The end of the Spanish empire 1898-1923*, Clarendon Press, Oxford 1997, σ. 211-212

Καταλονίας, οι Μαροκινοί Πόλεμοι και οι νέες πολεμικές ταπεινώσεις που επιφέρουν, καθώς και η βίαιη καταστολή των εργατικών κινητοποιήσεων, οδηγούν σε ένα πολιτικό αδιέξοδο την μοναρχία και στο πολιτικό πραξικόπημα του Πρίμο ντε Ριβέρα, ώστε να αποφευχθεί μια ενδεχόμενη επανάσταση και εκθρόνιση της μοναρχίας.¹¹ Χαρακτηριστικό της πολεμικής ήττας της Ισπανίας ήταν το ζήτημα της απόδοσης ευθυνών, κάτι που θυμίζει την ελληνική περίπτωση της μικρασιατικής καταστροφής. Αυτό που ακούγεται πλέον στην Ισπανία είναι το σύνθημα «εμείς πότε θα εκτελέσουμε τους στρατηγούς όπως έκαναν στην Ελλάδα;».¹²

Για 7 χρόνια το συντηρητικό και γραφειοκρατικό καθεστώς της δικτατορίας, θα προβεί σε φυλακίσεις των αντιφρονούντων, στην απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων και στον σχηματισμό ενός αρκετά φιλόδοξου προγράμματος δημόσιων έργων, τα οποία περιλάμβαναν σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο, καθώς και ένα μεγάλο αρδευτικό έργο.¹³ Ο Πρίμο ντε Ριβέρα ως θαυμαστής του ιταλικού φασισμού, αν και όχι ρητά δηλωμένος φασίστας, υποστήριξε το εν λόγω σχέδιο δημόσιων έργων κατά μίμηση του Μουσολίνι και με απώτερο στόχο τον εκσυγχρονισμό και την υποστήριξη της ισπανικής εργατικής τάξης.¹⁴ Η βιομηχανική ανάπτυξη θα τριπλασιαστεί, ενώ το αγκάθι των μαροκινών πολεμικών αναμετρήσεων θα λυθεί με την αρωγή της Γαλλίας. Η οικονομική κρίση, όμως, του 1929 αποτελμάτωσε την συνέχεια μιας τέτοια πολιτικής. Παράλληλα η συνεργασία του Ισπανικού Εργατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSOE) με το καθεστώς, ώστε να αποφύγει τον διωγμό, απέφερε καρπούς, αφού ενίσχυσε την δυναμική της θέσης του και εμφανίστηκε οργανωμένο την περίοδο 1930-1931 και αποτέλεσε τον βασικό άξονα του αντιμοναρχικού κινήματος.¹⁵

Το αντιμοναρχικό αυτό κίνημα του 1929-1931, δεν θα αποτελέσει έναν ομοιόμορφο χώρο με ομοειδή συμφέροντα. Τόσο το κίνημα όσο και η δημοκρατία που θα εγκαθιδρύσει, θα χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια υπέρβασης των παρελθοντικών πολιτικών του *caciquismo* με στόχο την ανάδειξη των μαζών ως βασικό παίχτη της πολιτικής. Όμως, οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που το συναποτελούσαν ήταν ανομοιογενείς, αφού αποτελούνταν από εργατικές και αγροτικές μάζες, μικροαστούς των πόλεων, μικροεπιχειρηματίες, εμπόρους και καταστηματάρχες, όλοι εκφράζοντας τα επαγγελματικά τους συμφέροντα, τα οποία θα ευνοούνταν από την αντικατάσταση του οικονομικού και

¹¹ Σφήκας Θανάσης Δ., *ό.π.*, σ.28-30· Hugh Thomas, *ό.π.*, σ.30-33

¹² Malefakis Edward, "Greece and Spain: historical parallels", *Grecia en España. España en Grecia, hacia una historia de la cultura mediterránea*, επιστημονική επιμέλεια Anthony N. Zahareas & Yangos Andreadis, Ediciones Clásicas, Μαδρίτη 1999, σ. 41

¹³ Hugh Thomas, *ό.π.*, σ.34-38

¹⁴ Lindeman Albert S., *Ιστορία της νεότερης Ευρώπης. Από το 1815 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 369

¹⁵ Brenan Gerald, *the Spanish labyrinth*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, σ.124-137

πολιτικού αυταρχισμού της μοναρχίας. Μάλιστα ορισμένοι μεγαλοαστοί μεταπήδησαν από τον μοναρχισμό στην κύκλο των δημοκρατικών, με βασικό στόχο την εγγύηση της δημιουργίας μιας μετριοπαθούς αβασίλευτης δημοκρατίας. Ορισμένοι μεγαλοαστοί μοναρχικοί, θεώρησαν, επίσης, πως μια αβασίλευτη δημοκρατία θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα ολιγαρχικά τους συμφέροντα, από το ασταθές πλέον μοναρχικό καθεστώς και τον φόβο μιας επανάστασης που θα είχε χειρότερα για τους ίδιους αποτελέσματα. Με άλλα λόγια, το αντιμοναρχικό-δημοκρατικό κίνημα, αποτελούσε μια ετερόκλητη συμμαχία.¹⁶

Η πολιτική αναταραχή θα κορυφωθεί και τον Ιανουάριο του 1930 ο Πρίμο ντε Ριβέρα παραιτείται και αυτοεξορίζεται στη Γαλλία. Οι Προσπάθειες του βασιλιά, Αλφόνσο ΙΓ΄ πια, να διατηρήσει το καθεστώς, αρχικά με τον στρατηγό Νταμάσο Μπερενγέρ και ύστερα με τον ναύαρχο Χουάν Μπαουτίστα Αθνάρ, θα αποτύχουν. Έτσι προκηρύσσονται από τον βασιλιά τοπικές εκλογές για τις 12 Απριλίου 1931 ώστε να κατευνάσει τους αντιμοναρχικούς. Το αποτέλεσμα αυτών των εκλογών ήταν η συντριπτική νίκη των δημοκρατικών σε όλες τις μεγάλες πόλεις. Τα εκλογικά αποτελέσματα οδήγησαν πλήθος κόσμου να βγει στους δρόμους της Μαδρίτης, με αποτέλεσμα ο τελευταίος των Βουρβόνων βασιλιάς να ακολουθήσει τον δρόμο της εξορίας, ενώπιον της προοπτικής ενός εμφυλίου πολέμου.¹⁷ Στο διάγγελμα για την παραίτησή του, ο Αλφόνσο ΙΓ΄ υποστηρίζει ότι «οι εκλογές της περασμένης Κυριακής μου φανέρωσαν ότι δεν χαίρω πλέον της αγάπης του λαού μου. Διακατέχομαι όμως από τη βαθιά πεποίθηση ότι δεν πρόκειται για οριστική ετυμηγορία. Παρά τα λάθη στα οποία αναμφίβολα υπέπεσα κάποιες φορές, παραμένω βασιλιάς όλων των Ισπανών. Και ως Ισπανός πατριώτης, που τον διακρίνει η πραγματική αγάπη προς την πατρίδα, οφείλω τώρα να τηρήσω το χρέος μου απέναντί της και να την εγκαταλείψω. Προσεύχομαι στον Θεό ώστε όλοι οι Ισπανοί να εκπληρώσουν το δικό τους καθήκον, όπως εγώ έπραξα».¹⁸

Την εξουσία ανέλαβε μια επαναστατική επιτροπή που θα λειτουργούσε ως μία προσωρινή κυβέρνηση της Β΄ Δημοκρατίας της Ισπανίας. Πρώτος πρωθυπουργός της αβασίλευτης δημοκρατίας έγινε ο Αλκαλά Θαμόρα.

Η νομιμότητα της Β΄ Δημοκρατίας της Ισπανίας, βέβαια, θα τεθεί υπό αμφισβήτηση από την μετέπειτα φιλοφρανκιστική αναθεωρητική ιστοριογραφία, προτάσσοντας το γεγονός πως δεν ήταν επακόλουθο βουλευτικών εκλογών, αλλά ένα αμφιλεγόμενο αποτέλεσμα δημοτικών

¹⁶ Σφήκας Θανάσης Δ., ό.π., σ.50-52

¹⁷ Στο ίδιο, σ.39-41

¹⁸ Φιλιππής Δημήτρης Ε., ό.π., σ.35

εκλογών που οδήγησε σε πολιτειακό δημοψήφισμα.¹⁹ Εξάλλου, γενικότερος στόχος του φρανκιστικού καθεστώτος ήταν η νομιμοποίηση του ίδιου και η περιθωριοποίηση των νικημένων του εμφυλίου, ενός εμφυλίου που η ίδια η εμφύλια διάστασή του υποβαθμίστηκε. Όπως κάθε εμφύλιος, έτσι και ο ισπανικός, συνέβαλε ενεργά στην παραγωγή νέων πολιτικών ταυτοτήτων, αναδιαμορφώνοντας το παρελθόν και κατασκευάζοντας νέα αφηγήματα.²⁰

Τα προβλήματα τα οποία θα αναλάμβανε να λύσει η Δημοκρατία και στην οποία είχε εναποθέσει τις ελπίδες τους ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ήταν εξαιρετικά δύσκολα. Η συγκυβέρνηση δημοκρατικών-σοσιαλιστών κατά τα δύο εναρκτήρια χρόνια της Δημοκρατίας, έπρεπε να βρει την χρυσή εκείνη τομή, που θα ικανοποιούσε τις μάζες και τα διάφορα συμφέροντα που ενυπήρχαν σε αυτή. Ναι μεν χρειάζονταν μια ριζική πολιτική αναδιάρθρωσης, αλλά αυτό έπρεπε να μην έρχεται σε αντίθεση με την πλειοψηφία των Ισπανών. Το αγροτικό ζήτημα, ίσως από τα πιο ακανθώδη προβλήματα της Ισπανίας αποτελούσε το καίριο προς επίλυση στόχο της κυβέρνησης. Όμως η ποικιλομορφία του ζητήματος ανά γεωγραφική περιοχή, περιέπλεκε ακόμα περισσότερο τα πράγματα, αφού καθιστούσε αναγκαίες διαφορετικές μεταρρυθμίσεις ανά περιοχή. Εν τέλει, και κάτω από την μαζική πίεση για κοινωνική δικαιοσύνη, εφαρμόστηκε μια αγροτική πολιτική, η οποία όμως αποτελούνταν από μαξιμαλιστικά κριτήρια, δημιουργώντας την δυσφορία των ομάδων που σχετιζόνταν με την μικρή και την μεσαία ιδιοκτησία γης.²¹

Οι προσπάθειες, όμως, της Δημοκρατίας ήταν παρούσες. Με την ανακήρυξη της, τον Απρίλιο του 1931, ξεκινά για την Ισπανία μια διαδικασία εκμοντερνισμού της χώρας με σειρά μέτρων προς την ενίσχυση των χαμηλότερων στρωμάτων. Μάλιστα, θα ολοκληρώσει τις προσπάθειες που ξεκίνησαν από αρχής του εικοστού αιώνα ως προς την δημιουργία νομοσχεδίων προς όφελος της εργατικής τάξης και της καθιέρωσης του εργατικού οχτάωρου και του ελεύθερου χρόνου. Παράλληλα, μεταξύ άλλων, αναγνώρισε την πολιτική, διοικητική και γλωσσική αυτοτέλεια στην Καταλονία, με δική της ξεχωριστή κυβέρνηση, την επονομαζόμενη Χενεραλιτάτ ή Χενεραλιδάδ (στα Καταλανικά και Ισπανικά αντίστοιχα). Τέλος, η κυβέρνηση Αθάνια προχώρησε στον διαχωρισμό Κράτους-Εκκλησίας, ενώ κινήθηκε και προς την δωρεάν δημόσια εκπαίδευση με την εκδίωξη του Τάγματος των Ιησουιτών, τόσο

¹⁹ Στο ίδιο, σ.23

²⁰ Πασχαλούδη Ελένη, «ο εμφύλιος πόλεμος στις εθνικές αφηγήσεις: Η ενσωμάτωση των εμφυλίων στον επετειακό χάρτη των ΗΠΑ, της Ισπανίας και της Ελλάδας», *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940, από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, επιμέλεια Δαλκαβούκης Βασίλης, Πασχαλούδη Ελένη, Σκουλίδας Ηλίας, Τσέκου Κατερίνα, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ.345-346, 354

²¹ Ranzato Gabriele, *Ο Ισπανικό Εμφύλιος Πόλεμος*, Κέδρος, Αθήνα 2006, σ.45-46· Schatz Sara, “Democracy’s breakdown and the rise of fascism: the case of the Spanish Second Republic, 1931-6”, *Social History*, vol.26, No.2 (May 2001), σ.145-151

από την εκπαίδευση όσο και από την χώρα, δημεύοντας την περιουσία του και υποκαθιστώντας το έναν απλό συνεταιρισμό.²² Προς αυτή την κατεύθυνση εκσυγχρονισμού της χώρας χρησιμοποιήθηκε χαρακτηριστικά και το ποδόσφαιρο, το οποίο θα αποτελέσει χώρο συνάντησης και συμφιλίωσης, ανεξαρτήτως πολιτικής και ιδεολογικής κατεύθυνσης και λειτουργώντας ως τρόπος προσωρινής διεξόδου από τις κοινωνικές εντάσεις.²³ Αυτό, όμως, δεν στάθηκε ικανό να εμποδίσει την πολιτική βία στο να γίνει χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου. Επιπροσθέτως, εκτός όλων των παραπάνω, σημείο προστριβών και αναταραχών, τόσο πριν όσο και κατά την διάρκεια της Δημοκρατίας, θα παίζουν και τα θέματα με την Εκκλησία. Αν και η Εκκλησία δεν διαθέτει την ισχύ που κατείχε στο παρελθόν, παραμένει ένας σημαντικός παράγοντας επιρροής και διεκδικεί την θέση της στο καθεστώς, καθώς θα αντιστέκεται και στις μετέπειτα εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις.

Εν κατακλείδι, η Β' Ισπανική Δημοκρατία εμφανίστηκε σε μια περίοδο ταραχής και έντονων πολώσεων. Το δίπολο μεταξύ ριζοσπαστικών και επαναστατικών αλλαγών με αυτές των εκπροσώπων της αντεπανάστασης, είχε εξυψωθεί στο βασικό παράγοντα της πολιτικής αντιπαλότητας και είχε οδηγήσει στην αδυναμία ικανοποίησης των όποιον ευκαιριών συμφωνίας των πολιτικών δρώντων και σεβασμού των κανόνων του παιχνιδιού. Αν με τον όρο δημοκρατία εννοούμε κάτι περισσότερο και ουσιαστικότερο από την λαϊκή συμμετοχή στις εκλογικές αναμετρήσεις και τις κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, τότε κάτι κεφαλαιώδες απέτυχε να οδηγήσει προς την κατεύθυνση ανάπτυξης μιας δημοκρατίας.²⁴

Κεφάλαιο Δεύτερο

Οι Αποτυπώσεις της Ανακήρυξης της Δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας στον Τύπο της Ελλάδας (Απρίλιος 1931)

Η Ελλάδα και η Ισπανία στον Μεσοπόλεμο. Μία συγκριτική προσέγγιση

Οι ιστορικές καταβολές της δημοκρατίας στην Ελλάδα και την Ισπανία την περίοδο του Μεσοπολέμου, τοποθετούνται κατά τον προηγούμενο αιώνα, δηλαδή τον δέκατο ένατο. Οι δύο χώρες αν και μοιράζονται αρκετές ομοιότητες ως προς την ιστορική τους πορεία σε αυτόν τον αιώνα, χαρακτηρίζονται και από αρκετές διαφοροποιήσεις. Όμως, αυτό δεν αποτρέπει το

²² Φιλίππης Δημήτρης Ε., *ό.π.*, σ.37-38

²³ Báez José María, Tudela Pérez de, "la movilización de las masas: futbol y democracia durante la Segunda República Española", *Abaco*, No76/77, Centro de iniciativas culturales y estudios económicos y sociales (CICEES), 2013, σ.107-112

²⁴ Tardío Manuel Álvarez, "exclusión o integración: una alternativa trágica en la historia española del siglo XX", *Cuadernos de Pensamiento Político*, No27 (julio-septiembre 2010), σ.91

άνοιγμα ενός διαλόγου μεταξύ των δύο κρατών, ανάλογα με τα γεγονότα και τις διάφορες ιστορικές περιστάσεις.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι φιλελεύθερες επαναστάσεις του 1843 και 1862 για την Ελλάδα με αυτή του 1868 στην Ισπανία, όπου στρέφονταν κατά του απολυταρχισμού του Όθωνα και της Ισαβέλλας Β΄ αντίστοιχα. Ο ρόλος του στρατού σε αυτές ήταν καθοριστικός, όχι μόνο για τις ίδιες τις επαναστάσεις, αλλά και για το μέλλον της πολιτικής ζωής των χωρών. Και στις δύο χώρες ο στρατός έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο, αφού επενέβαινε συχνά πυκνά στην προσπάθεια των μεσαίων τάξεων για μεταρρυθμίσεις. Επίσης, και οι δύο χώρες, σε σχέση με τις αναπτυγμένες βιομηχανικά δυτικές χώρες, παρέμεναν κατά βάση αγροτικές. Όμως, εν συγκρίσει των δύο, η Ισπανία θεωρούνταν βιομηχανική δύναμη. Η εκβιομηχάνιση της Ισπανίας, αν και με ράθυμους ρυθμούς, είχε ξεκινήσει τον 18^ο αιώνα. Η γρηγορότερη εκβιομηχάνιση, έτσι, σε συνδυασμό με την ταχύτερη αστικοποίηση της Ισπανίας, την οδήγησε νωρίτερα στην ανάδειξη κοινωνικών ταραχών που σκοπό είχαν την υποστήριξη κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.²⁵ Σε αναντιστοιχία με την Ελλάδα, η Ισπανία εμφάνισε πρώτη μεγάλα εργατικά κινήματα και αριστερά κόμματα, καθώς και το φεμινιστικό κίνημα δημιουργήθηκε και ισχυροποιήθηκε νωρίτερα. Αντίστροφα, «στην Ελλάδα τα αστικά και βιομηχανικά κέντρα ήταν περιορισμένης εμβέλειας», ενώ ο εθνικός διχασμός δεν θεμελιώθηκε πάνω σε οξύτατες κοινωνικές, θρησκευτικές και περιφερειακές ασυμφωνίες, αλλά αποτέλεσε αντανάκλαση της πολιτικής και κομματικής ζωής. Για τον λόγο αυτό, εξάλλου, στην Ισπανία θα δημιουργηθούν βαθιές κοινωνικές ανισοροπίες, εντάσεις, διαιρέσεις και γενικότερα ένα κλίμα αδιαλλαξίας και απουσία κάθε πιθανότητας συνεννόησης.²⁶

Ωστόσο, και οι δύο Δημοκρατίες αντιμετώπιζαν κρίσεις κατά την περίοδο του 1930, πράγμα που τις οδήγησε στον θάνατό από τους αντίπαλους τους, οι οποίοι είχαν δημιουργηθεί ήδη από τα παλαιότερα χρόνια. Η διαφορά, όμως, έγκειται στο ότι η Β΄ Ισπανική Δημοκρατία ισχυροποιήθηκε και πάλεψε για αρκετά χρόνια την φασιστοειδή επίθεση του στρατού, ενώ η Ελληνική Δημοκρατία χάθηκε αμέσως, ύστερα από τα γεγονότα του 1935-1936.²⁷

Συνοψίζοντας, την περίοδο που μελετάμε, δηλαδή τις δεκαετίες 1920-1930, οι δύο χώρες μοιράζονται ένα κοινό στοιχείο, αν και όχι ίσα διαβαθμισμένο. Αυτό δεν είναι άλλο από την όλο και εντεινόμενη συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων στην πολιτική. Στην Ισπανία έγινε

²⁵ Σφήκας Θανάσης Δ., *ό.π.*, σ.23-44

²⁶ Φιλίππης Δημήτρης Ε., «εισαγωγή», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.16-24· Malefakis Edward, «ο θάνατος δύο Δημοκρατιών», στο ίδιο, σ.46-51

²⁷ Malefakis Edward, *ό.π.*, σ. 43-46

με ένα επαναστατικότερο τρόπο, όπου η πολιτική και κοινωνική κρίση στα μέσα της δεκαετίας του 1930 δεν γινόταν να ξεπεραστεί με πολιτικά μέσα. Αντιθέτως, στην Ελλάδα το καθεστώς μόνο εν δυνάμει απειλούμενο ήταν και η ταξική πάλη δια του εμφυλίου θα επέλθει μετά από μία επιπλέον δεκαετία.²⁸

Το παρόν κεφάλαιο, έρχεται να μελετήσει πάνω σε αυτή την λογική διαλόγου των ιστορικών συγκυριών των δύο χωρών, ένα άλλο σημαίνον θέμα, που όσο αφορά την Ελλάδα αποτελεί ένα βαθύ και ουσιαστικό πρόβλημα. Το πολιτειακό. Ο Εθνικός Διχασμός θα αφήσει ανεξίτηλα τα σημάδια του καθ' όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου και θα αποτελέσει ένα σημείο προστριβών για πολλά χρόνια. Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920 η Ελλάδα ανακηρύσσεται ως η Β' Ελληνική Δημοκρατία. Η συζήτηση περί του πολιτεύματος όμως δεν τελειώνει με αυτήν την πράξη, αλλά συνεχίζει, έστω και με κάποιες περιοδικές υποχωρήσεις.

Πάνω στα γεγονότα αυτά, έρχεται άλλη μία πολιτειακή αλλαγή, αυτή την φορά από την άλλη μεριά της Μεσογείου. Σε λιγότερο από δέκα χρόνια από την δημιουργία της Ελληνικής Δημοκρατίας, ανακηρύσσεται και η Β' Ισπανική Δημοκρατία. Με αφορμή αυτή, ανοίγει εκ νέου διάλογος στην ελληνική κοινωνία και διαγράφονται ξανά οι αντιθέσεις της.

Ειδικότερα, η περίοδος του ελληνικού μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από φαινόμενα συρρίκνωσης της δημοκρατίας, η οποία συνυπάρχει με την τάση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας. Το φαινόμενο τούτο, καθόλου ελληνική πρωτοτυπία δεν ήταν. Οι αστικές δημοκρατίες ήδη από τον περασμένο αιώνα είχαν αρχίσει να διολισθαίνουν προς τον περιορισμό των αντιπροσωπευτικών θεσμών.²⁹ Κατά την φάση της επιταχυνόμενης κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα, δηλαδή από το 1870 και μετά, η κριτική του κοινοβουλευτικού θεσμού και της δημοκρατικής αρχής ολοένα και κορυφωνόταν. Οι βασικοί πολιτικοί πρωταγωνιστές της περιόδου διαμορφώθηκαν μέσα σε αυτό το κλίμα και η πολιτική τους σκέψη αναμφίβολα θα εξακολουθούσε να επηρεάζεται και κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου.³⁰

Οι Έλληνες του Μεσοπολέμου, μέσα σε λιγότερο από δύο δεκαετίες, θα βιώσουν την πολιτειακή αλλαγή από δύο φορές. Από την βασιλεία στη αβασίλευτη δημοκρατία, και από την τελευταία πάλι στην βασιλεία.³¹ Η βασική πολιτική διαίρεση την δεκαετία του 1920 ήταν από την μία η παλιά πολιτική ρήξη βενιζελικών - αντιβενιζελικών και από την άλλη οι

²⁸ Σφήκας Θανάσης Δ., *ό.π.*, σ.63

²⁹ Καλτσώνης Δημήτρης, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-2001*, ΚΨΜ, Αθήνα 2017, σ.119

³⁰ Χρήστος Χατζιωσήφ, «κοινοβούλιο και δικτατορία», *ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β' μέρος 2^ο, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ.40

³¹ Στο ίδιο, σ.37

υποστηρικτές της αβασίλευτης δημοκρατίας και της μοναρχίας αντίστοιχα. Κατά μία έννοια η πολιτική ανισορροπία της περιόδου αποτελεί την συνέχεια, ή την μετεξέλιξη καλύτερα, του Εθνικού Διχασμού.³² Η κουλτούρα της διαίρεσης και αντεκδίκησης που εδραιώνεται σταδιακά με το πέρασμα των ετών, βρίσκει τις απαρχές της στον Εθνικό Διχασμό. Η πολιτική διαδικασία υποβιβάζονταν σταθερά, αφενός εξαιτίας της μετατροπής της πολιτικής διαμάχης σε προσωπικές διενέξεις και αφετέρου λόγω της χρήσης του βασικότερου πολιτικού διακυβεύματος της εποχής, του πολιτειακού ζητήματος, ως πρόφαση για περαιτέρω επιθέσεις στις αντίπαλες παρατάξεις.³³ Εν ολίγοις, «βαριά την σκιά του σε όλες τις πολιτικές συζητήσεις έριχνε το πολιτειακό ζήτημα, ως η τελευταία εκδήλωση του Εθνικού Διχασμού».³⁴

Η περίοδος από τον Ιούλιο του 1928 μέχρι τον Μάιο του 1932, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια περίοδος σταθερότητας της αβασίλευτης δημοκρατίας, τουλάχιστον στην αρχή της περιόδου. Η συμμετοχή των φιλικά προσκείμενων προς την μοναρχία κομμάτων στην οικουμενική κυβέρνηση είχε ως ένα βαθμό αμβλύνει την οξύτητα του πολιτειακού ζητήματος.³⁵ Επιπροσθέτως, την δεκαετία του 1930 εμφανίζεται ένας λόγος καταγγελτικός προς τον διχασμό, όπου μερίδα της αστικής τάξης επιδίωξε την ενότητα της υπό τον φόβο των κοινωνικών ανατροπών που δυνητικά μπορούσε να προκαλέσει η εσωτερική οικονομικοκοινωνική αστάθεια και ο πολιτικός φανατισμός. Οι αστοί αυτοί είχαν αντιληφθεί ότι οι έριδες για το πολιτειακό αντανακλούσαν κομματικούς και προσωπικούς ανταγωνισμούς και όχι μια ουσιαστική και ιδεολογική ρήξη.³⁶

Με βάση όλα τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ο χαρακτήρας που θα πάρει η εγκαθίδρυση μιας αβασίλευτης δημοκρατίας στην Ιβηρική στον ελληνικό τύπο. Η πολιτειακή αλλαγή στην Ισπανία, τυχαίνει να γίνει σε μια περίοδο έντονων πολιτικών συζητήσεων στην Ελλάδα και για τον λόγο αυτό, ο ελληνικός Τύπος θα φανεί ένθερμος για τα ισπανικά τεκταινόμενα, τα οποία θα χρωματιστούν με ποικίλους τρόπους, ανάλογα το πολιτικό φάσμα στο οποίο θα ανήκει η εφημερίδα. Εξάλλου, οι εφημερίδες την περίοδο του Μεσοπολέμου παίζουν καθοριστικό ρόλο στον κοινωνικό βίο και λαμβάνοντας κατ' ουσίαν λειτουργικά χαρακτηριστικά παραταξιακού Τύπου ενισχύουν τις πολώσεις που δημιουργούνται με τον Διχασμό.³⁷

³² Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα, από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Πεδίο, Αθήνα 2017, σ.321

³³ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ.56

³⁴ Gallant Thomas W., *ό.π.*, σ.329

³⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ.93, 95

³⁶ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *ό.π.*, σ.68, 108

³⁷ Μπαλτά Νάση, Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου, η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ.82

Η δημοκρατία ως πρόοδος.

Οι φιλελεύθερες εφημερίδες έσπευσαν, με ιδιαίτερο ενθουσιασμό, να μιλήσουν για τις αρετές της αβασίλευτης δημοκρατίας και την πτώχευση του θεσμού της μοναρχίας. Το *Ελευθερον Βήμα*, από πολύ νωρίς, προχώρησε στην πρόβλεψη πως η Β΄ Ισπανική Δημοκρατία θα είχε την μορφή της φιλελεύθερης, κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Τις δηλώσεις αυτές θα συνοδεύσει και μια γελοιογραφία με τίτλο «Ένας Κάθε Τόσο» [βλ. Παράρτημα], η οποία θα αφιερωθεί ειρωνικά στους οπαδούς της μοναρχίας, με την λεζάντα να αναγράφει «αφιερώνεται προς τους νοσταλγούς μας!». Η γελοιογραφία αναπαριστά ένα κύριο, που συμβολίζει τον βασιλιά Αλφόνσο ΙΓ΄ και ο οποίος είναι τοποθετημένος πάνω σε έναν χάρτη της Ισπανίας, κρατώντας μια βαλίτσα. Από την βαλίτσα κρέμεται ένα στέμμα και ο ίδιος μοιάζει να αποχωρεί με θλιμμένο ύφος.³⁸

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και η εφημερίδα *Εθνος*, η οποία κατατάσσεται στο κεντρώο χώρο των βενιζελικών. Με ένα εκτενές κείμενο στις 15 Απριλίου, αναλύει την ισπανική κατάσταση, κάνοντας μάλιστα και μια ιστορική αναδρομή στην ισπανική πολιτική ζωή. Μέσω αυτής της διαδρομής θα καταλήξει πως η Β΄ Δημοκρατία της Ισπανίας, σε αντίθεση με την αποτυχημένη πρώτη προσπάθεια, διαφέρει ριζικά, διότι είναι αποτέλεσμα της λαϊκής βούλησης και «της ελευθέρας εκδηλώσεως του φρονήματός του και στηρίζεται επί της θελήσεώς του». Αυτό, σημαίνει για την ίδια, πως δεν είναι προϊόν στρατιωτικής επιβολής και κατά αυτόν τον τρόπο η δημοκρατία, με τα λαϊκά στηρίγματα, θα οδηγήσει την Ισπανία και τον λαό της προς ένα καλύτερο μέλλον. Όπως το γράφει και η ίδια η εφημερίδα, «Είναι αποτέλεσμα της μεταπολεμικής εξελίξεως, που εσάρωσε τόσους θρόνους και παριστά μίαν προσπάθειαν συγχρονισμού του ευγενούς, δοξασμένου και αγωνισθέντος δια την υπόθεσιν της ανθρωπότητας [...] ισπανικού λαού, που είναι ασφαλώς άξιος καλλιτέρας τύχης, από εκείνην, εις την οποίαν τον κατεδίκασεν η βασιλεία με την συνενοχήν του Κλήρου και των στρατοκρατών. Υπό την δημοκρατίαν ο ισπανικός Λαός θα ημπορέσει, αναπτυσσόμενος ελευθέρως, να μετάσχει ενεργώς της διεθνούς ζωής, από την οποίαν επί τόσον καιρόν είχε απομακρυνθή».³⁹

Σε μια παρόμοια κριτική θα προβεί και η ελληνική εφημερίδα της Αμερικής *Εθνικός Κήρυξ*, όπου αναδεικνύει και αυτή τον παράγοντα της λαϊκής κινητοποίησης και νομιμοποίησης της δημοκρατίας. Γράφει, λοιπόν, στις 15 Απριλίου, «Σήμερα το κίνημα είναι βαθύτερον. Εκτός

³⁸ *Ελευθερον Βήμα*, 14,15, 16 Απριλίου 1931. Τα αποσπάσματα αυτά τα βρήκα στο βιβλίο Σφήκας Θανάσης Δ., η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2000, σ.66-69

³⁹ *Εθνος*, 15-04-1931, άρθρο με τίτλο «η ανακήρυξις της δημοκρατίας εν Ισπανία», σ.3

του γεγονότος ότι η Ισπανία υπέστη και αυτή την γενικήν μεταπολεμικήν αντιμοναρχικήν αντίδραση, δύο άλλα γεγονότα συνέτρεξαν εις την εκκόλαψιν της σημερινής δημοκρατίας. Το πρώτον είναι η κοινοβουλευτική εξαχρείωσις, η συνήθης υπό τα νόθα πολιτεύματα των Συνταγματικών βασιλείων που δεν είναι ούτε Δημοκρατία ούτε Μοναρχία. Η εξαχρείωσις αυτή ήγαγεν εις την δικτατορίαν, την οποίαν εδημιούργησεν ο Αλφόνσος ως προκάλυμμα της απολύτου Μοναρχίας του. Η πίεσις της δικτατορίας κατά του λαού αφ' ενός, αφ' ετέρου δε η οικονομική και διοικητική αποτυχία της επροκάλεσαν άγριαν αντίδραση του λαού. Μιας τοιαύτης ευκαιρίας επωφελήθησαν αφ' ενός τα οργανωμένα πολιτικά δημοκρατικά στοιχεία και οι οργανωμένοι εργάται και Σοσιαλισταί, και αφ' ετέρου ο διανοούμενος κόσμος, ιδίως ο των Πανεπιστημίων». Το άρθρο καταλήγει emphaticά, ότι παρά τις δυσκολίες που πρέπει να διαχειριστεί το νέο καθεστώς, «ένα πράγμα είναι βέβαιον: Αδιάφορον πως, η Ισπανία Δημοκρατία ήλθε δια να μείνη».⁴⁰

Μια δριμύτατη κριτική της ισπανικής μοναρχίας, παρακολουθεί κανείς και στην *Ακρόπολι*. Στο άρθρο με τίτλο « Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΙΣ ΕΝΟΣ ΑΚΟΜΗ ΘΡΟΝΟΥ», η εφημερίδα θα ακολουθήσει λίγο πολύ το σχήμα που ακολούθησαν και οι παραπάνω. Θα εντάξει την πτώση της μοναρχίας σε ένα φαινόμενο της εποχής, ενώ η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας θα αποτελεί ένα βήμα προς την πρόοδο της ελευθερίας των λαών. Για τον βασιλιά γράφει, « Ο Αλφόνσος καλώς και από πολλού αντελήφθη ποια ακράτητος δημοκρατική πνοή φυσά ανά την Οικουμένην μετά τον πόλεμο, αλλά ήλπισεν ότι χρησιμοποιών βίαια μέσα, θα κατώρθωνε ίσως να συγκρατήσει τον σαλευόμενον θρόνο του, άλλοτε υποστηρίζων δικτάτορας και στρατιωτικούς, άλλοτε διώκων αυτούς και εγκολπούμενος τους αντιπάλους των, έτοιμος εις κάθε στιγμήν να υποχωρήσει, να συμβιβασθή, να συμμαχήσει με τους κεκηρυγμένους εχθρούς του, να θυσιάσει έστω και την αξιοπρέπειάν του και μέρος των μοναρχικών δικαιωμάτων του – όλα-όλα – ήρκει να διατηρήσει το στέμμα του και την βασιλικήν πορφύραν. Αυτό ενδιέφερε μόνον τον επιδεικτικόν και κενόδοξον αυτόν γλεντζέν, ο οποίος ουδέποτε απεφάσισε να διαθέσει μιας ώρας σκέψιν δια την τύχην του λαού του, αλλά περιεφέρετο τους περισσότερους μήνας του έτους ανά τα διεθνή κέντρα των διασκεδάσεων, δια να επιδίδεται εις τα εκκεντρικάς ακολουσίας του». Στη συνέχεια, το άρθρο συνεχίζει λέγοντας πως οι προσπάθειες του βασιλιά να περισώσει τον θρόνο του από το δημοκρατικό ρεύμα ήταν ανώφελες, διότι «το ακράτητον ρεύμα του δημοκρατικού χειμάρρου, που παρέσυρεν, ως καρυδότσουφλα, θρόνους και δυναστείας αιώνων, ο Αλφόνσος το έστρεψε με τα ίδια του τα χέρια προς την χώραν του, δια να πνιγή ο ίδιος μέσα εις αυτό». Η ιστορικότητα της πτώσης μιας ακόμη μοναρχίας, θα

⁴⁰ *Εθνικός Κήρυξ*, 15-04-1931, άρθρο με τίτλο «Ισπανική Δημοκρατία», σ. 2

υπογραμμιστεί εκ νέου παρακάτω, λέγοντας πως «μέσα εις τον δημοκρατικόν σίφουναν της μεταπολεμικής ανθρωπότητος, άλλος ένας ακόμη θρόνος πίπτει με πάταγον και ένας βασιλεύς που δεν εσκέφθη ποτέ την χώραν του και που της εσταμάτησεν την πρόοδον και την έκαμε να δεινοπαθήση και να συνταράσσεται, ακούει τώρα, κλεισμένος μέσα εις το σαλευόμενον παλάτι του να ωρύεται κάτω από τα παράθυρά του εξαγριωμένον το πλήθος. [...] το διατί το γνωρίζει πολύ καλά ο απειλούμενος μονάρχης. Εις τον αιώνα που ζώμεν, αι μοναρχίαι και οι ξύλινοι ήρωες, έπαυσαν να είνε ανεκτοί και να συγκινούν τους λαούς, που προχωρούν ολοταχώς προς πλήρη και ακηδεμόνευτον αυτοδιοίκηση». Εν τέλει, το άρθρο θα κλείσει γράφοντας πως «δεν θα περάσουν ίσως παρά ολίγαι μόνον ημέραι, δια να θέση ο κοσμικός και στενοκέφαλος βασιλεύς το θλιβερόν εκείνο ΤΕΩΣ, που θα του κατακαίει την καρδίαν και θα τον κάμη πικρώς μέχρι του θανάτου του να μετανωή δια την τυραννίαν που ήσκησε κατά του ισπανικού λαού».⁴¹

Ένα πρώτο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί με όλα τα παραπάνω, είναι πως ο φιλελεύθερος και δημοκρατικός τύπος, κινήθηκε σε αδρές γραμμές στα ίδια πλαίσια. Ενέταξαν την ισπανική πολιτειακή αλλαγή προς την δημοκρατία σε ένα ιστορικό φαινόμενο προόδου της ανθρωπότητας, βρίσκοντας κατ' αυτόν τον τρόπο επιπρόσθετα νομιμοποιητικά στοιχεία των θέσεων τους και για τα ελληνικά πράγματα. Η πτώχευση της μοναρχίας δεν γίνεται για αυτούς ένα ελληνικό αποκλειστικά φαινόμενο, αλλά αποτελεί μια ιστορική, πανανθρώπινη, προοδευτική κίνηση. Με αυτόν τον τρόπο, η μοναρχία γίνεται ένας αναχρονιστικός θεσμός, που όχι μόνο δεν επιλύει προβλήματα, αλλά τα περιπλέκει. Ο λαός, έρχεται υποστηρίζοντας την δημοκρατία να βελτιώσει την ανθρωπότητα.

Κατ' ακολουθίαν ο *Ημερήσιος Τύπος* χαρακτηρίζει την εξορία του Μονάρχη ως μια φυσική λύση, ενώ η Δημοκρατία θα μπορέσει πλέον χωρίς τα εμπόδια της μοναρχίας να οδηγήσει την Ισπανία στον δρόμο «της προόδου και της ανασυγκροτήσεως».⁴² Ως μια «αναμενόμενη λύσης» θα χαρακτηρίσει την δημοκρατική επικράτηση και ο *Ταχυδρόμος* του Βόλου, επισημαίνοντας επίσης πως η βούληση των λαϊκών μαζών είναι στραμμένη προς τα δημοκρατικά πολιτεύματα, αλλά παράλληλα επιζητούν δημοκρατία με «λαϊκόν περιεχόμενον». Τα της Ισπανίας γεγονότα παρόλα αυτά, δεν πιστεύει πως θα αποτελέσουν μαθήματα για την Ελλάδα, διότι οι Έλληνες μοναρχικοί «θα εμμείνουν εις τας καθυστερημένας αντιλήψεις των μέχρις όταν επέλθη πλήρης η εκμηδένησίς των», υπογραμμίζοντας έμμεσα την φυσική ροή προς την δημοκρατία, που θα επιβληθεί και στην Ελλάδα μέσω της εκσυγχρονιστικής επίδρασης της Δημοκρατίας.

⁴¹ *Ακρόπολις*, 15-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «η κατάρρευση ενός ακόμη θρόνου»

⁴² *Ημερήσιος Τύπος*, 16-04-1931, κείμενο στην στήλη «κρίσεις και σχόλια» με τίτλο «τα εν Ισπανία», σ.3

Η *Πατρίς*, μία εκ των μεγαλύτερων και εγκυρότερων εφημερίδων, βενιζελική και αντιμοναρχική, δηλώνει απερίφραστα πως η «μεταπολεμική ανθρωπότης δεν έχει πλέον καμμίαν συμπάθειαν προς τον βασιλικόν θεσμόν» και αυτό διότι κατέληξε να θέτει κωλύματα στην ελευθερία και την ανάπτυξή του. Υποστηρίζει πως ο κάθε λαός είναι ελεύθερος να επιλέγει τα πολιτεύματα που επιθυμεί, αλλά εξυμνεί παρά ταύτα τις αρετές της δημοκρατίας.⁴³ Σε αντιστοιχία με τις παραπάνω εφημερίδες, δηλώνει πως οι λαοί υφίστανται την αφύπνιση προς μια νέα ζωή, μακριά από τα ελαττώματα τις κληρονομικής αρχής των μοναρχιών. Για τον λόγο αυτό, αν και η εφημερίδα κρατά κάθε επιφύλαξη προς το μέλλον των εσωτερικών θεμάτων της Ισπανίας, καταλήγει να δηλώνει πως πλέον ο Ισπανικός λαός είναι «άξιος να παρακαθήσει ως ισότιμος εις τα ευρωπαϊκά Συνέδρια του μέλλοντος» και «από μία νέα πηγήν του δημοκρατικού πνεύματος της Ισπανίας, η ανθρωπότης δικαιούται να προσδοκά οφέλη ηθικά, ίσως και υλικά».⁴⁴ Τέλος, σε άρθρο της στις 18 Απριλίου, υποστηρίζει πως το δόγμα του διαίρει και βασιλεύει δεν έχει θέση πλέον «δια τους λαούς. Δεν υπάρχει βασιλεύς, μονάρχης, αυτοκράτωρ. Υπάρχει μόνον λαός που θέλει ελεύθερος να ζήσει».⁴⁵

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λόγοι δύο τοπικών εφημερίδων, της *Εύβοιας* και του *Ελεύθερου Λόγου* της Μυτιλήνης. Η πρώτη εκθέτει την άποψη πως η νέα Δημοκρατία της Ισπανίας «δείχνει εις τους λαούς τον φωτεινόν δρόμον προς την ελευθερίαν και διδάσκει τον τρόπον με τον οποίον οι δούλοι γίνονται ελεύθεροι [...] και δεν είνε μακράν η ημέρα που ουδεμού της Γης θα υπάρχουν Δυνάσται και υπήκοοι, ελεύθεροι και δούλοι, αυθένται και δουλοπάροικοι, χρυσοστόλιστοι Δεσπότες και ανυπόδητοι παρίαί. Θα υπάρχουν μόνον ελεύθεροι άνθρωποι αυτοδιοικούμενοι παντού, πρόθυμοι να δώσωσι τας χείρας προς αλλήλους ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευματος αδελφομένοι δια μίαν παγκόσμιαν Δημοκρατίαν». Αν και η επίτευξη των παραπάνω δεν θα γίνει χωρίς δυσκολίες, θυσίες και αγώνες, τίποτα δεν μπορεί να καταστεί τροχοπέδη της εξέλιξης «της ανθρωπότητος προς τους ανωτέρους προορισμούς της».⁴⁶ Παρόμοια, η πολιτική εφημερίδα της Λέσβου συντάσσει ένα άρθρο στις 16 Απριλίου, στο οποίο πιστοποιεί πως «το πνεύμα της ελευθερίας εξαπλούται ακατάσχετον ανά τον κόσμον και ότι δεν είνε απλώς πλάνη, αλλά παραφροσύνη το να σκέπτεται κανείς επανόρθωσιν του μοναρχισμού εκεί όπου ως εν Ελλάδι έχει καταλυθή αυτός». Μάλιστα

⁴³ *Πατρίς*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «φωνή λαού»

⁴⁴ Στο ίδιο, 15-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «η αφύπνις της Ισπανίας»

⁴⁵ Στο ίδιο, 18-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «ισχύς μας η ... δυστυχία σας»

⁴⁶ *Εύβοια*, 22-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «ο τελευταίος των Βουρβόνων»

δηλώνει πως οι εναπομείναντες θρόνοι «σαλεύονται» και πως οι λαοί κινούνται αριστερότερα και «πέραν τον ορίων της αστικής δημοκρατίας».⁴⁷

Νέο θρίαμβο των δημοκρατικών ιδεών παρατηρεί η *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης, όπου θα σαρώσουν εκ θεμελίων και άλλους υφισταμένους θρόνους, αφού οι λαοί δεν θα αργήσουν να αντιληφθούν πως ο βασιλικός θεσμός αποτελεί «πρόσκομμα εις την ελευθέραν εξέλιξιν και την πρόοδο» των λαών.⁴⁸ Ομοίως, ως «ισχυρό άνεμο της εκδημοκρατοποίησης των Λαών» χαρακτηρίζει ο *Ηπειρωτικός Αγών* των Ιωαννίνων την εκθρόνιση του Βασιλιά της Ισπανίας και την ανακήρυξη της Δημοκρατίας.⁴⁹ Την κατάλυση ενός ακόμη θρόνου υπογραμμίζει επίσης και ο *Εσπερινός Ταχυδρόμος* Χανίων, όπου οι «Μονάρχαι, δια Κοινής βοής αποπέμπονται [...] και ο Δημοκρατικός θεσμός, δηλαδή η λαϊκή θέλησις τείνει εξ ολοκλήρου να επιβληθεί εις τον κόσμον». Εξ αφορμής αυτών, ο *Εσπερινός Ταχυδρόμος* θα ασκήσει κριτική και για την ελληνική περίπτωση, τονίζοντας την καθυστέρηση της πολιτειακής αλλαγής στην Ελλάδα, όπου «ο ελληνικός λαός τόσον αδικαιολογήτως καθυστέρησεν εις την έκδιωξιν του βασιλέα του εσκεμμένως προδόσαντος και εις βαθμόν απίστευτον κατεξευτελίσαντος την πατρίδα του αποκλειστικώς και μόνον ίνα διατηρήση τον θρόνον του.» Τουλάχιστον όμως, έστω και στην «δωδέκατη ώρα» το πραγματοποίησε.⁵⁰

Με την δημοκρατική νίκη στην Ελλάδα, αλλά και εν γένει στον κόσμο, συνηγορεί η θεσσαλική εφημερίδα *Λαϊκή Φωνή*. Συγκεκριμένα εκφράζει την νίκη του αθηναϊκού κλασικού πολιτισμού μπρος στα «φρικτά διανοητικά σκοτάδια» του μεσαίωνα, τα οποία υπέθαλπε ο μοναρχικός θεσμός. Ο δυτικός κόσμος στρεφόμενος στον αθηναϊκό πολιτισμό κατάφερε σιγά-σιγά να κατακτήσει την πολιτική του ελευθερία και έτσι με την σειρά της η Ελλάδα να καταληφθεί από το αθηναϊκό δημοκρατικό πνεύμα και να αποκηρύξει την μοναρχία⁵¹. Η άποψη πως η Ελλάδα, ξαναβρίσκοντας τον εαυτό της μέσα από την ευρωπαϊκή πνευματική κληρονομιά, θα οδηγούνταν στην αυτοτελείωσή της δεν είναι μια καινούργια άποψη. Η συνάντηση του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο μέσω του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είχε αναπτυχθεί ως αφήγημα πριν την δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Από τη γέννησή του το ελληνικό εθνικό κίνημα, όπως και κάθε κίνημα, χρήζει μιας δικαιολόγησης υπό την βάση μίας ή και περισσότερων νομιμοποιητικών αρχών. Στην

⁴⁷ *Ελεύθερος Λόγος*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «δημοκρατίας άνεμος»

⁴⁸ *Νέα Αλήθεια*, 15-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «ένas θρόνος ολιγώτερος»

⁴⁹ *Ηπειρωτικός Αγών*, 19-04-1931, κύριο άρθρο

⁵⁰ *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 21-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «η κατάρρεσσις της ισπανικής μοναρχίας» του Ματθαίου Ν. Χαλκιαδάκη

⁵¹ *Λαϊκή Φωνή*, 16-04-1931, κύριο άρθρο

συγκεκριμένη περίπτωση, ο ελληνικός εθνικισμός επιζητούσε εξ αρχής την σύνδεσή του με την αρχαία ελληνική κληρονομιά. Αυτή η σύνδεση γινόταν στα πλαίσια της διαφοροποίησης των Ελλήνων από τους Τούρκους και την οθωμανική κυριαρχία, παράλληλα όμως η σύνδεση αρχαίου και νέου Έλληνα είχε και μία άλλη συνυποδηλωτική με αυτή σύνδεση, την ταύτιση των Ελλήνων με τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό κόσμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δινόταν πια η δυνατότητα των Ελλήνων να καταγγέλλουν την οθωμανική κυριαρχία ως οθωμανικό ζυγό και να διεκδικούν την αποκρυστάλλωση του δικαιώματός τους στην ελευθερία και στον σχηματισμό ενός δικού τους ανεξάρτητου κράτους⁵²

Ο δρόμος, με άλλα λόγια, που θα έπρεπε να ακολουθήσει ο νεοελληνικός κόσμος, είχε ως σκοπό την πρόοδο του. Μια πρόοδο που θα αντανakλούσε την ιστορική προοπτική του ελληνισμού, ενός ελληνισμού ωριμασμένου. Δεν γίνεται, εν κατακλείδι, φερέφωνο της Δύσης ούτε προχωρά σε άκριτες μιμητικές διαδικασίες, αλλά γεννά τον εαυτό του και τον εξελίσσει ακόμα περαιτέρω.

Τwόντι, η *λαϊκή Φωνή* δηλώνοντας την άποψη πως «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΑΣ ΘΑ ΠΑΡΑΜΕΙΝΟΥΝ ΕΣΑΕΙ ΑΡΡΗΚΤΩΣ ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΑ!», υιοθετεί την παραπάνω θέση, χαρακτηρίζοντας την κίνηση προς την δημοκρατία ως μια κίνηση προόδου. Οι λαοί διαδοχικώς, όπως και η Ισπανία, «θα διεκδικήσουν, εν ανάγκη, δια της αντιστάσεως την κατάλυσιν της τυραννίας, την οποία η μοναρχική ολιγαρχία έχει ως έμβλημα» και θα γίνει παντού κατανοητό πως «ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΘΑ ΚΑΤΑΛΥΘΟΥΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΤΩΝ Θ' ΑΝΕΓΕΡΘΗ ΜΕΓΑΛΕΙΩΔΗΣ Η ΝΕΩΤΕΡΑ ΔΗΜΟΥΡΓΙΑ»⁵³.

Η δημοκρατική αφύπνιση των λαών, όπως και κατά το παρελθόν, δεν θεωρεί πως θα μείνει εντός των ισπανικών ορίων, διότι η δημοκρατία ως το άριστο πολίτευμα «αποτελεί τα θεμέλια της ειρήνης και της κοινωνικής ευδαιμονίας· τον μέγαν υψωτήν της πνευματικής ζωής· τον γνώμονα του ηθικού νόμου[...]και αφ' ου δεν υπάρχει λαός που να μην θέλη την πρόοδον και την ελευθερίαν του, υπό την πλέον ευρείαν έννοιαν, φυσικόν είναι το Ισπανικόν γεγονός να αντηχήση ως ωραίος αντίλαλος εις τα ψυχάς των ελεύθερων ανθρώπων». Ως εκ τούτου, δεν αποτελεί παράδοξο το γεγονός πως η εφημερίδα καταλήγει στο συμπέρασμα, πως η δημοκρατία θα γίνει σταδιακά το πολίτευμα όλων των κρατών⁵⁴.

⁵² Βερέμης Θάνος & Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ.42

⁵³ *Λαϊκή φωνή*, 16-04-1931, ό.π.

⁵⁴ *Λαϊκή φωνή*, 17-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «οι οιωνοί των καιρών»

Το καλωσόρισμα της Ισπανίας στον «αστερισμόν της δημοκρατίας»⁵⁵ δίνει και *Η Θεσσαλία*, κάνοντας έναν απολογισμό της Μοναρχίας της Ισπανίας και ανατρέχοντας στα μελανά σημεία της ιστορίας της, κυρίως δε, στην σχέση της με την Ιερά Εξέταση. Ο αρθρογράφος, εν συντομία, καταλήγει πως ο Ισπανός βασιλιάς δεν πληρώνει μόνο τα δικά του σφάλματα, αλλά τα σφάλματα ενός ολόκληρου θεσμού με μακρύ και βαρύ ιστορικό.⁵⁶

Παρόμοια σύνδεση με την Ιερά Εξέταση θα κάνουν και τα *Μακεδονικά Νέα*, συνθέτοντας εν ολίγης την θέση πως η τυραννική εξουσία της Ισπανίας κατέπεσε με την επικράτηση του δημοκρατικού πνεύματος, και πως στο μέλλον «θα κυριαρχήση εις όλην την Ευρώπην η βασιλεία του Λαού»⁵⁷.

Εν κατακλείδι, η δημοκρατία ως συνώνυμο της προόδου υιοθετήθηκε από μία πληθώρα φιλελεύθερων εφημερίδων ανά την Ελλάδα, με διαβαθμίσεις, όπως είναι φυσικό, στη χροιά και το βάθος των απόψεων. Το κοινό στοιχείο που εντοπίζεται, θεμελιώνεται στο αξίωμα πως η δημοκρατία προωθεί τον εκσυγχρονισμό των κοινωνιών και την ηθική και υλική πρόοδο των λαών. Αντίθετα, η μοναρχία διακατέχεται από την προσκόλληση της σε αναχρονιστικούς θεσμούς και άρα θέτει εμπόδια στην περαιτέρω ανάπτυξη των κρατών. Και ακριβώς επειδή η λαοί ανά τον κόσμο επιδιώκουν αργά η γρήγορα την πρόοδο, η δημοκρατία θα εξαπλωθεί και θα αποκρυσταλλωθεί ως το πολίτευμα όλης της ανθρωπότητας.

Η συζήτηση περί του δικτατορικού πολιτεύματος.

Ο πολιτειακός αναβρασμός στην Ευρώπη κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, δεν άφηνε ασυγκίνητο τον ελληνικό πολιτικό χώρο. Εξάλλου και στην Ελλάδα το συγκεκριμένο ζήτημα ήταν παρόν σε όλες τις φάσεις του πολιτικού και κοινωνικού βίου της χώρας. Η παραταξιακή διαίρεση μεταξύ βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού είχε προσλάβει και πολιτειακή χροιά. Η σχέση αυτών των δίπολων, όμως, δεν ήταν καθαρά ιδεολογική ή απόρροια μιας πολιτικής παράδοσης, παρά αντανακλούσε και στοιχεία συναισθηματικής φύσεως, όπως ήταν η πολιτική μνησικακία⁵⁸.

Κατ' ουσίαν, παρά την ιστορική σχέση βενιζελισμού και δημοκρατικών ιδεών από την περίοδο του Διχασμού, παρατηρείται η διαφοροποίηση πολλών δημοκρατικών από τον κόσμο των βενιζελικών πολιτικών και πρακτικών. Στον *Ελεύθερο Άνθρωπο* για παράδειγμα, εκφράζεται με αφορμή τα ισπανικά γεγονότα ένα είδος τέτοιας καταγγελίας της διαίρεσης

⁵⁵ *Η Θεσσαλία*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «τα γεγονότα της Ισπανίας» του Τάκη Οικονομάκη

⁵⁶ *Στο ίδιο*, 17-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «πληρωμή και άλλων εγκλημάτων» του Τάκη Οικονομάκη

⁵⁷ *Μακεδονικά Νέα*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «η βασιλεία του λαού»

⁵⁸ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *ό.π.*, σ.90

βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Με απλά λόγια, δηλώνει πως ο βενιζελικός χώρος κακώς έχει ως έμβλημα την δημοκρατία και αντίστοιχα ο αντιβενιζελικός την βασιλεία. Ως προς τον Βενιζέλο δηλώνει πως «οι Λαοί δεν ανέχονται πλέον μεσαιωνικούς περιορισμούς», και εξηγούνται κατά των δικτατοριών, όπως υποδηλώνεται πως είναι και η δική του «οπισθοδρομική, πειστική και μεροληπτική» Δημοκρατία⁵⁹. Η στάση της εφημερίδας θα σχολιαστεί, μάλιστα, από τον *Τηλέγραφο* της Πάτρας, στηρίζοντας την κριτική της κατά της Δημοκρατίας και του Βενιζέλου⁶⁰ σε αυτά τα λόγια του ιδρυτή του *Ελεύθερου Ανθρώπου*, του Κώστα Αθάνατου, ο οποίος μεταξύ άλλων, χαρακτήρισε το πολίτευμα της Ελλάδας ως «Δημοκρατία του κ. Βενιζέλου»⁶¹.

Αυτό που όμως αναδεικνύει με την στάση του ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*, δεν είναι αντιδημοκρατικά αισθήματα, αλλά η κριτική των απολυταρχικών θεσμών, βασιλευομένων ή μη. Η στάση των Ισπανών υποδηλώνει πως «μαζί με την αίγλην του στέμματος συνετρίβη κυρίως η δικτατορία ως μέσον διοικήσεως των λαών»⁶².

Κατά των δικτατορικών πολιτευμάτων θα ταχθεί και η *Λαϊκή Φωνή* με άρθρο «εκ του Παρισινού Χρόνου». Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η δικτατορία οδηγεί προς την επανάσταση, όπως δείχνει και η κατάληξη άλλωστε του Πρίμο ντε Ριβέρα στην Ισπανία. «Η Ελευθερία δεν είναι μία ματαιία λέξις. Ευρίσκεται χαραγμένη εις τας καρδιάς των ανθρώπων και των Εθνών. Η λέξις αυτή δίδει εις τους λαούς το βαθύτερον αίσθημα της δυνάμεως των και εκδικείται και ανταποδίδει τα ίσα εις εκείνους που την παραγνωρίζουν»⁶³.

«Απολυταρχία και δικτατορία δεν είναι δυνατόν να γίνονται ανεκταί εν Ευρώπη» δηλώνει η *Βραδυνή*. Όσο οργανωμένα ή αποτελεσματικά κι αν είναι τα απολυταρχικά καθεστώτα, η πνευματική πρόοδος των λαών δεν επιτρέπει να υφίστανται καθεστώτα βίας και τυραννίας. Συνεπακόλουθα, η ιστορία δείχνει ότι όπου εγκαθιδρύθηκαν τέτοια απολυταρχικά συστήματα πολιτικής εξουσίας, εν τέλει, συνέβαλαν στην φιλελεύθερη αφύπνιση. Τα φιλελεύθερα πολιτεύματα, με βασιλιά ή χωρίς, είναι εκείνα που για την εφημερίδα εξυπηρετούν καλύτερα την λαϊκή ευημερία, όπως δείχνουν και τα παραδείγματα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας της Αγγλίας και η αντίστοιχη ελληνική επί Γεωργίου του Α΄. Αντίθετα, η απολυταρχία εξυπηρετεί την βία, την αδικία και την ανομία. Τα παραπάνω, πρέπει να παραδειγματίσουν την ελληνική

⁵⁹ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «εν ονόματι της ελληνικής νεότητος», του Κώστα Αθάνατου

⁶⁰ *Τηλέγραφος*, 17-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «ιδού η δημοκρατία μας»

⁶¹ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 16-04-1931, ό.π.

⁶² στο ίδιο, σχόλιο στην στήλη «πρόσωπα και πράγματα» με τίτλο «το τέλος των δικτατοριών», σ.3

⁶³ *Λαϊκή Φωνή*, 18-04-1931, μεταφρασμένο άρθρο του παρισινού *Χρόνου*

πολιτική ηγεσία, διότι η «δημοκρατική Ελλάδα, η δικτατορευομένη υπό το πρόσχημα του φιλελεύθερου πολιτεύματος, ευρίσκεται ήδη υπό την χάλκευσιν φιμωτικών και ανελεύθερων νόμων» κάτι που αν συνεχιστεί, η πλάστιγγα θα βαρύνει κι άλλο κατά του Βενιζέλου και των τυραννικών πολιτικών του⁶⁴.

Διαφοροποιούμενη από τις παραπάνω τοποθετήσεις η *Αγροτική Αργόλις* θα μιλήσει για την ύπαρξη καλών και κακών δικτατοριών. Η Ισπανική περίπτωση είναι χαρακτηριστική της κακής δικτατορικής διακυβέρνησης, όπου μαζί με τον βασιλιά και την Καθολική Εκκλησία χάλκευαν τα συνταγματικά δικαιώματα του ισπανικού λαού. Αυτό όμως δεν μπορεί να συνηγορήσει σε μία καταγγελία των δικτατοριών εν γένει, επειδή στον αντίποδα έχουν αναπτυχθεί στην Ευρώπη και σωστά διοικούμενες δικτατορίες, όπως είναι η ιταλική δικτατορία του φασισμού. Το σημείο κλειδί είναι για την εφημερίδα η λαϊκή νομιμοποίηση. Ο φασισμός ξεπρόβαλε από «τα σπλάχνα του υγιούς λαού» και επιβλήθηκε «εκ των κάτω προς τα άνω», ενώ «δίνει εξετάσεις ενώπιον των λαών, τους οποίους έχουν να κυβερνήσουν και ότι αν εις τας εξετάσεις αυτές αποτύχουν, γρήγορα έρχεται αμείλικτος η λαϊκή κύρωσις»⁶⁵.

Συμπεραίνει λοιπόν κανείς, πως αν και όχι σε εκτεταμένο βαθμό, η συζήτηση περί των δικτατοριών πραγματοποιείται και εξ αφορμής των ισπανικών γεγονότων. Όπως έχει παρατηρηθεί ήδη, ο κοινοβουλευτισμός εισέρχεται σε μια ολοένα και βαθύτερη κρίση, στην Ευρώπη αλλά και στη Ελλάδα, πράγμα που καθιστά την ανάδυση διαβουλεύσεων περί των πολιτευμάτων ως ένα βασικό φαινόμενο της περιόδου. Να τονιστεί βέβαια εν κατακλείδι, πως η συζήτηση περί απολυταρχιών και δικτατορικών πολιτευμάτων δεν εξαντλείται επ' ουδενί με την αρθρογραφία για την πολιτειακή αλλαγή στην Ισπανία· προφανώς όμως ανιχνεύονται και εκεί κάποια δείγματα.

Σχόλια περί των έκπτωτων Μοναρχιών στην Ευρώπη.

Η παραίτηση του βασιλιά της Ισπανίας Αλφόνσο του ΙΓ', άνοιξε στον ελληνικό Τύπο το θέμα των έκπτωτων βασιλέων και την ζωή αυτών μετά την εξορία. Ουσιαστικά, σκοπός ήταν να υπερτονίσουν το γεγονός πως αφενός η έκπτωση μοναρχιών πλήθαινε, αφετέρου όμως ήθελαν να καυτηριάσουν την ζωή των εκθρονισμένων, η οποία συνέχισε να βρίσκεται μέσα στα πλούτη των ευρωπαϊκών σαλονιών.

Με τίτλο «ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΚΠΤΩΤΩΝ» στο κύριο άρθρο της η *Πατρίς* σατιρίζει τον αυξανόμενο αριθμό των έκπτωτων βασιλιάδων, οι οποίοι «δύνανται να συμπήξουν σωματείων,

⁶⁴ *Η Βραδυνή*, 15-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «δικτατορία και απολυταρχία»

⁶⁵ *Αγροτική Αργόλις*, 03-05-1931, άρθρο γνώμης του Σ. Ι. Στεφάνου με τίτλο «και μια ακόμη δημοκρατία»

να κάμουν συλλόγους και αυτόνομον οργανισμόν ακόμη και να επιδιώξουν την ανάπτυξιν της τάξεως των και την προστασία των συμφερόντων των». Μάλιστα, το κείμενο συνδυάζεται και με μία γελοιογραφία [βλ. Παράρτημα], όπου ο Ισπανός πρώην βασιλιάς δίνει το παρόν στο «ΚΑΦΕΝΕΙΟΝ Η ΜΑΤΑΙΟΤΗΣ» όπου τον περιμένουν οι άλλες έκπτωτες βασιλικές οικογένειες. Επιπρόσθετα, μας εξηγεί ότι η τιμωρία των Βασιλέων δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της λαϊκής οργής και της μη ανοχής της μεταπολεμικής εποχής προς τους θρόνους, αλλά είναι αποτέλεσμα της «Νέμεσις» και της «ειμαρμένης». «Ο μέγας ποταμός, που σχηματίζεται από το ορμητικόν ρεύμα της σημερινής ανθρωπότητος, θα ακολουθήσῃ οπωσδήποτε το ρουν του. Διότι τα ανθρώπινα πράγματα δεν εἶνε δυνατόν να σταματήσουν, να ατονήσουν, να στρέψουν προς τα οπίσω»⁶⁶.

Η στάση της προς τις δυναστείες, όμως, δεν είναι γενικευμένα αρνητική. Στις 19 Απριλίου, η *Πατρίς*, ξεκαθαρίζει ότι χρειάζεται να γίνει μία διάκριση μεταξύ των εθνικών και ξένων δυναστειών. Οι πρώτες, γνωρίζουν και σέβονται τα εθνικά ζητήματα και τον λαό τους, σε αντίθεση με τις ξένες δυναστείες που δεν μπορούν εύκολα να καταλάβουν την θέληση και τις ανάγκες του. Η απειλή των δυναστειών αγκαλιάζει και τις δύο κατηγορίες, όμως, η ύπαρξη ξένων του λαού δυναστειών τις καταστούν πιο ευάλωτες σε αναταραχές και τελικά στην ανατροπή⁶⁷.

Επιστρέφοντας ξανά στον σχολιασμό του βίου των έκπτωτων, κριτική συναντά κανείς και στην κερκυραϊκή εφημερίδα *Ελπίς*, όπου μεταξύ άλλων αναρωτιέται για την απουσία επιστημονικής και καλλιτεχνικής μόρφωσης όλο και περισσότερων πριγκίπων και Μεγαλειοτήτων, οι οποίοι επικεντρώνονται κατ' αποκλειστικότητα στις απολαύσεις τους και στην γενικότερη ευζωία τους⁶⁸.

Την συνέχιση ενός πλούσιου βίου και μετά την έκπτωση του Βασιλιά Αλφόνσο ΙΓ' θα επισημάνει και η *Μακεδονία*. Συγκεκριμένα, σχολιάζει πως καμία λύπη δεν πρέπει να αισθανθεί κανείς με την εξορία του βασιλιά, διότι και εκείνος όπως πολλοί άλλοι πριν από αυτόν, θα συνεχίσουν να «ξεκοκκαλίζουν εκείνα που κατώρθωσαν να συναποκομίσουν από τα βασιλικά των θησαυροφυλάκεια»⁶⁹. Τέλος, την πλούσια αυτή φυγή του Αλφόνσο θα σατιρίσει με γελοιογραφία [βλ. Παράρτημα] στην οποία απεικονίζεται ο βασιλιάς να τρέχει

⁶⁶ *Πατρίς*, 17-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «σύλλογος των έκπτωτων»

⁶⁷ *Στο ίδιο*, 19-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «εθνικά και ξένα δυναστίαι»

⁶⁸ *Ελπίς*, 18-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «και άλλος ακόμη»

⁶⁹ *Μακεδονία*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «έπεσε μία ακόμη δημοκρατία»

κρατώντας ένα σάκο με χρήματα. Η λεζάντα πληροφορεί πως ο «Αλφόνσος έφυγεν από την Ισπανίαν απάγων κοσμήματα αξίας 250,000,000 φρ.»⁷⁰.

Ο Συντηρητικός Τύπος.

Στον αντίποδα των φιλελεύθερων, ο συντηρητικός λόγος, είτε ο πιο μετριοπαθής είτε ο πιο ακραίος, κινήθηκε εντός διαφορετικών, όπως είναι φυσικό, πλαισίων. Όχι μόνο σε σχέση με τον φιλελεύθερο κόσμο, αλλά και εντός του ίδιου, αφού παρουσιάζει μεγαλύτερες ανομοιομορφίες πάνω στο πολιτειακό ζήτημα, μιας και το φάσμα εκτείνεται από την υποστήριξη της δημοκρατίας μέχρι και την στήριξη της μοναρχίας.

Η *Πρωία*, ως προσκείμενη στην λαϊκή αντιπολίτευση, την περίοδο αυτή χαρακτηριζόταν από μία μετριοπάθεια. Ας μην ξεχνάμε πως και το Λαϊκό Κόμμα αυτοπροβαλλόταν, τότε, ως ένα κοινοβουλευτικό κόμμα, που δεν επιθυμούσε κανενός είδους πραξικοπηματικής αλλαγής του πολιτεύματος.⁷¹ Έτσι με άρθρο της στις 15 Απριλίου, η *Πρωία*, αναφέρεται στα όσα συμβαίνουν στην Ισπανία με ένα όσο το δυνατόν πιο ουδέτερο ύφος, χωρίς πανηγυρικούς λόγους για νίκη της δημοκρατίας, αλλά και χωρίς λόγια περί πτώχευσης της μοναρχίας. Μάλιστα την κυβέρνηση του Αλφόνσο την χαρακτηρίζει «μια Κυβέρνησις καλοπροαίρετων ανθρώπων, εντίμως μοναρχικών», ενώ στον ίδιο τον βασιλιά του αποδίδει ένα γνώρισμα ρεαλισμού, αφού με τις δημοτικές εκλογές προσπάθησε να κατευνάσει τις εντάσεις. Με λίγα λόγια, δεν προχωρά σε έντονους χαρακτηρισμούς, αντιθέτως παρουσιάζει έναν προσγειωμένο στην πραγματικότητα βασιλιά, ταγμένο στο καθήκον του. Για παράδειγμα αναγράφει πως μετά τα εκλογικά αποτελέσματα ο βασιλιάς «ευρέθη εις δίλημμα. Ίσως ως άνθρωπος και ως οικογενειάρχης να επεθύμει να εγκαταλείψη αμέσως μετά των οικείων του μίαν χώραν, η οποία τον αποκηρύττει. Αλλ' ως βασιλεύς απεφάσισε να δοκιμάση να προσφέρει μόνον το πρόσωπόν του ως ιλαστήριον θύμα εις την λαϊκήν εξανάστασιν, δοκιμάζων να διασώση τον θρόνον και την δυναστείαν. Ο βασιλεύς Αλφόνσος πολιτικώτατος και ευφυέστατος όσον και πεπειραμένος μονάρχης, γνωρίζει καλώς, ότι αποτίει τώρα αυτός, την προς την λαϊκήν δικαιοσύνην οφειλήν της Δικτατορίας του Πρίμο Ντε Ριβέρα, τον οποίον ηνέχθη αδιαμαρτυρήτως [...]». Το άρθρο θα κλείσει αναρωτώμενο αν η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Ισπανία θα είναι η τελευταία πράξη του έργου ή αν θα ακολουθήσουν στην συνέχεια νέα αιματοκυλίσματα.⁷²

Η *Εστία*, θα εκφράσει και εκείνη τον συντηρητισμό εκείνο του μεσοπολέμου που περιλαμβάνει το μέτρο, την τάξη, το καλό ως ηθικές έννοιες. Στην φάση που μελετάμε η

⁷⁰ Στο ίδιο, 21-04-1931

⁷¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, ό.π., σ.105

⁷² *Πρωϊα*, 15-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «το ισπανικό δράμα»

εφημερίδα αντανακλά την λεγόμενη τρίτη κατάσταση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, δηλαδή την προσπάθεια υπέρβασης της διαιρετικής τομής βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού και της πολιτικής, εθνικής και ηθικής κρίσης αξιών.⁷³

Στο κείμενο της για την νίκη των Ισπανών δημοκρατικών στις 15 Απριλίου, παρουσιάζει συνοπτικά την βασιλεία του Αλφόνσο και καταλήγει πως ένα από τα λάθη του ήταν η αναβλητικότητα που χαρακτηρίζει γενικά την Ισπανία, αφού δεν προχώρησε έγκαιρα σε εκλογές. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι η Ισπανία χρειάζεται να αναπτύξει ισχυρούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς και ηγέτες, με στόχο να πεισθεί ο ισπανικός λαός «ότι η Δημοκρατία είναι προ παντός καθεστώς τάξεως εργασίας».⁷⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν οι απόψεις της *Καθημερινής*, αφού πλαισιώνουν το γεγονός υπό το πρίσμα του κομμουνιστικού κινδύνου. Η αντικομμουνιστική αφήγηση ακολουθεί μια ανάπτυξη παράλληλη με την αντιβενιζελική ήδη από την δεκαετία του 1920, ενώ στην δεκαετία του 1930 ο κομμουνιστικός κίνδυνος συναρθρώνεται με τον αντιβενιζελισμό πάνω στο πολιτειακό ζήτημα και της προσπάθειας επαναφοράς της μοναρχίας.⁷⁵ Έτσι ο αντιβενιζελικός τύπος εμφανίζει το εκλογικό αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών της Ισπανίας ως νίκη της Μόσχας. Συγκεκριμένα, η *Καθημερινή* στις 16 Απριλίου υποστηρίζει στο κύριο άρθρο της πως αφενός την πτώση της μοναρχίας την «εγγράφει εις το ενεργητικόν της η Μόσχα», αλλά παράλληλα, την «εγγράφουν αφελώς και αι αστικάι Δημοκραταί της γης, χωρίς να γνωρίζουν ότι ο άνεμος ο οποίος σαρώνει τους Βασιλείς δεν θα έχη ούτε την αβρότητα ούτε τον σκοπόν να σταματήσει προ των Προέδρων». Στις 17 Απριλίου, δηλαδή την αμέσως επόμενη μέρα, η εφημερίδα προχωρά σε μια επίθεση προς τον φιλελεύθερο τύπο και παρακινεί τους Έλληνες μοναρχικούς να βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα από αυτήν τους την στάση, ενώ με ειρωνικό ύφος σχολιάζει πως «ομιλούμεν ελληνο-ισπανικά αυτὰς τας ημέρας» και πιστοποιεί πως καμία σύγκριση μεταξύ των δύο χωρών και της ιστορίας τους δεν μπορεί να γίνει. Τέλος, περιγράφει ότι «η καλούμενη Λαϊκή Κυριαρχία, όπου δεν εκπροσωπείται από σπουδαίους και ώριμους λαούς, γίνεται πρώτη εξαδέλφη, αν μη αδελφή, της Οχλοκρατίας».⁷⁶

⁷³ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.105-108

⁷⁴ *Εστία*, 15-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «το τέλος του Αλφόνσου»

⁷⁵ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.119-126

⁷⁶ *Καθημερινή*, 16/17-04-1931, τα αποσπάσματα πάρθηκαν από το βιβλίο Σφήκας Θανάσης Δ., *η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2000, σ.69

Παρόμοιο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι τοποθετήσεις της *Ελληνικής*, όπως αυτές εκπορεύονται από το κείμενο του διευθυντή της εφημερίδος Ν. Ευστρατίου, με τίτλο «οι ισπανικοί πύργου» στις 16 Απριλίου. Αρχικά, επιτίθεται στην «φρενίτιδα ενθουσιασμού εις τας τάξεις της κυβερνώσης ολιγαρχίας» λέγοντας πως «δεν έχουν επιχειρήματα να στηρίξουν την ολιγαρχίαν των, την ψευδώς και κακώς εμφανιζομένην ως Δημοκρατίαν και νομίζουν ότι η πτώσις του Βασιλέως Αλφόνσου και η ανακήρυξις της Ισπανικής Δημοκρατίας είνε γεγονός εκμεταλλεύσιμον δι' εντυπωσιακούς λόγους εν Ελλάδι». Για την ακρίβεια σύμφωνα με την εφημερίδα, η ανακήρυξη της δημοκρατίας στην Ισπανία δεν έχει καμία σημασία για την Ελλάδα και κανένα όφελος για τον ελληνικό λαό. Αντίθετα μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα μόνο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. «Αυτός και μόνος οφείλει να παραδειγματισθή εκ των ισπανικών γεγονότων και να πεισθή εξ αυτών ότι τα πολιτεύματα δεν δημιουργούν εις τους λαούς τας ευτυχίας ή τας δυστυχίας, αλλ' οι τιθέμενοι επί κεφαλής των πολιτευμάτων δια να εκπροσωπήσουν αυτά και να διευθύνουν τας τύχας των κρατών των εντολή του λαού». Μάλιστα περιγράφει στη συνέχεια πως όπως ο Αλφόνσο δέχεται τώρα την εξέγερση του λαού του, «αυτήν την ίδιαν λαϊκήν εξέγερσιν θ' αντιμετωπίση αύριον και εν Ελλάδι ο κ. Ελ. Κ. Βενιζέλος Μονάρχης και Δικτάτωρ αυτής». Κατά τον συντάκτη του άρθρου, όπως θα βεβαιώσει παρακάτω, τον λαό δεν τον ενδιαφέρει αν το πρόσωπο που τιμωρεί είναι βασιλιάς ή πρόεδρος ή δικτάτορας, αλλά εστιάζει στην τιμωρία, όπου μάλιστα, «οι Λαοί τιμωρούν ασφαλώς και αλαθήτως πάντοτε». Εν συνεχεία, το άρθρο συνεχίζει να επιτίθεται στον Βενιζέλο, υποστηρίζοντας πως στην Ελλάδα δεν υπάρχει πολίτευμα, αλλά η θέληση μόνο ενός άνδρα, που τοποθετεί τον εαυτό του πάνω από τους νόμους, το πολίτευμα και τον ίδιο τον λαό.⁷⁷ Σε αυτό το σημείο, νομίζω, είναι θεμιτό να καταστεί σαφές πως η *Ελληνική*, κατατάσσεται στις εφημερίδες του λαϊκού αντιβενιζελισμού όπου η έννοια του λαού ως κοινωνική παράσταση γίνεται συχνά επικαλούμενη. Ο λαός έρχεται να αντικαταστήσει στον λόγο τους το έθνος και τα λαϊκά δικαιώματα είναι συνυφασμένα με τον θρόνο, ενώ η συνταγματική βασιλεία αποτελεί το μοναδικό πολίτευμα που μπορεί να τα εγγυηθεί και να τα διασφαλίσει.⁷⁸ Το παραπάνω καθίσταται εναργές και στο ίδιο το άρθρο όταν γράφει ότι «ημείς – οι καλούμενοι υπό τον ολιγαρχικών μοναρχικοί – είμεθα οι φανατικώτεροι δημοκράται πιστεύοντες ότι δια το συμφέρον του Έθνους πρέπει επί κεφαλής αυτού να ίσταται Βασιλεύς. Είμεθα φανατικώτατοι οπαδοί της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, διότι αγωνιζόμεθα υπέρ των διακαιωμάτων του λαού και της πλήρους αποκαταστάσεως της λαϊκής κυριαρχίας, μόνης

⁷⁷ *Η Ελληνική*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «οι ισπανικοί πύργου» του Νίκου Π. Ευστρατίου

⁷⁸ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.61-72

ικανής και παντοδυνάμου ν' αναστηλώνη ή να κρημνίξη θρόνους, να εδραιώνη ή να καταρρίπτη Δημοκρατίας». Ως κατακλείδα, ο συντάκτης του άρθρου κλείνει με τον εκ νέου υπερτονισμό της λαϊκής δύναμης, λέγοντα πως «ο Ελληνικός Λαός γνωρίζει ν' αντλή δυνάμεις και να παραδειγματίζεται από τα παγκόσμια γεγονότα, τα πιστοποιούντα ανά τους αιώνες αλαθήτως ότι ουδείς είναι ποτέ δυνατόν να επιβάλη αφ' ενός Λαού την θέλησίν του παρανόμως και δικτατορικώς. Και παραδειγματιζόμενοι οι Έλληνες πολίται, θα μιμηθούν ταχύτατα τους Ισπανούς εις την ανάκτησιν των ελευθεριών των».⁷⁹

Ο λαϊκός αντιβενιζελισμός βρίσκει το περιεχόμενό του στις προσδοκίες των ανθρώπων και άρα, χωρίς να αποκλείει τον βιωμένο παρελθόν, στρέφεται προς το μέλλον. Όπως αναδείχθηκε και μέσω του κειμένου του έντυπου, ο λαός τοποθετείται στο κέντρο των συζητήσεων, ο οποίος διεκδικεί τα δικαιώματά του. Τα λαϊκά αυτά δικαιώματα είναι συνυφασμένα με την συνταγματική βασιλεία, αφού μόνο αυτή διαθέτει την ικανότητα να τα προστατέψει και επομένως ο θρόνος αποτελεί τον επιδέξιο φρουρό τους.⁸⁰

Ο λαός ως έννοια αποκτά, έτσι, στον αντιβενιζελικό λόγο την ιδιότητα του νομιμόφρονος και προασπιστή της τάξεως, καθώς παίρνει και ένα ποσοτικό χαρακτήρα, αφού σημαίνει παράλληλα τον πολύ λαό, δηλαδή την πλειοψηφία, που την καταπιέζει μια δυναστευτική μειοψηφία.⁸¹ Αυτή την χροιά φώτισε και η *Ελληνική*, μιλώντας για την ολιγαρχία που τυραννάει τον λαό της Ελλάδας και τον δικτάτορά αυτής Ελευθέριο Βενιζέλο.

Υπέρ του μοναρχικού θεσμού θα ταχθούν, τώρα, με πλήρη σαφήνεια η *Ιδή* και *Τηλέγραφος*, οι οποίες θα παρουσιάσουν τον βασιλιά ως τον απαραίτητο συνδετικό κρίκο της Ισπανίας. Προς επίρρωση αυτού, παρουσιάζουν τις διεκδικήσεις των Καταλανών και Βάσκων για ανεξαρτησία, καθώς και τις πρώτες αναταραχές που σημειώθηκαν στην χώρα⁸². Εντός του ίδιου πλαισίου θα κινηθεί και ο *Νέος Κήρυξ* της Μυτιλήνης, όπου εκτός της θέσης περί απογοήτευσης των Ισπανών για τα όσα ακολουθούν την πολιτειακή μεταβολή και τον κατατεμαχισμό της Ισπανίας, εκφράζει την θέση «περί σοβιετοποιήσεως της [Ισπανίας]»⁸³. Σε προηγούμενο κείμενο του, ο *Νέος Κήρυξ* υποστηρίζει πως η πτώση του βασιλιά δεν βγάζει κάποιο νόημα, και πως ακόμα κι αν ήταν «ο χειρότερος των βασιλιάδων, οι Ισπανοί όχι μονάχα δεν έπρεπε να τον διώξουν αλλ' είχαν καθήκον και πριν πεθάνει ακόμη να του στήσουν το

⁷⁹ *Η Ελληνική*, 16-04-1931, ό.π.

⁸⁰ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.61-63

⁸¹ Στο ίδιο, σ.76

⁸² *Η Ιδή*, 26-04-1931, κείμενο της στήλης «ζητήματα της ημέρας»· *Τηλέγραφος*, 22-04-1931, κείμενο της στήλης «της ημέρας διάλυσιν»

⁸³ *Νέος Κήρυξ*, 30-04-1931, κείμενο γνώμης της στήλης «κοντός ψαλμός»

άγαλμά του [...] γιατί ο Αλφόνσος ο 13^{ος} κράτησε την Ισπανία μακριά από τη φωτιά του Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτή και μόνο η υπηρεσία του Αλφόνσου φθάνει να τον εξιλεώσει απέναντι όλων των άλλων αμαρτημάτων του – εάν είχε τέτοιες. Οι λαοί όμως, πάντοτε εκ των υστέρων μετανοούν. Ας αφήσωμε λοιπόν τους Ισπανούς ν' απολαύσουν, όπως και εμείς, τ' αγαθά της Δημοκρατίας!»⁸⁴

Παραπλήσια θα είναι, επίσης, η τοποθέτηση της εφημερίδας *Σημαία* των Καλαμών. Ο Αλφόνσο, μπορεί αν υπήρξε «ανόητος, τρελός, απερίσκεπτος και καοήθης» και να φέρει όλα εκείνα τα ελαττώματα που «του επιρίπτει ο Δημοκρατικός τύπος της Ευρώπης, αλλά προτού φανούν επί της σκηνής οι αριστερίζοντες ιδεολόγοι της Ισπανίας, προτού αρχίσουν ακδηλούμεναι αι Δημοκρατικά σοφία» η Ισπανία ήταν μια ακμαία και ενωμένη χώρα. Με την αποχώρηση του βασιλιά τα πράγματα μοιάζουν να εκτροχιάζονται και ως εκ τούτου πρέπει να παραμείνουν όλοι διστακτικοί και να μην ενθουσιάζονται, προκαταλαμβάνοντας το αποτέλεσμα της πολιτειακής μεταβολής.⁸⁵

Κατόπιν, λοιπόν, της παραπάνω παρουσίασης των συντηρητικότερων εφημερίδων και των τοποθετήσεων τους, γίνονται αντιληπτές οι διαφορές και οι ανομοιομορφίες στις οποίες αναφέρθηκα στην αρχή, καθώς και οι διάφορες αποχρώσεις που εξέλαβε τη ανακήρυξη της Ισπανικής Δημοκρατίας. Μέσω τέτοιων διεθνών και επίκαιρων ζητημάτων, ο ελληνικός τύπος αντανakλά όλοι εκείνη την ιδεολογική και πολιτική ποικιλομορφία της εποχής, εντάσσοντάς τα μάλιστα στις εγχώριες συζητήσεις. Τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά τους αναδύονται στην επιφάνεια, είτε αυτά κυμαίνονται στα πλαίσια του συντηρητισμού εκφράζοντας την τάξη, το καλό και το μετρημένο, είτε εκφράζονται αντικομμουνιστικές πεποιθήσεις ή αναδεικνύονται λαϊκίστικές πλευρές δίνοντας έμφαση στην έννοια του λαού και των δικαιωμάτων του.

Πέραν, όμως, των παραπάνω εφημερίδων, είναι ωφέλιμο να κοιτάξουμε και μια άλλη πλευρά, αυτή του κομμουνιστικού Τύπου.

Ο κομμουνιστικός Τύπος.

Η διαφορετική αυτή πλευρά δεν είναι άλλη από την εξέταση του *Ριζοσπάστη* και την οπτική του στο θέμα, καθώς και της εφημερίδας *Η Πάλη των τάξεων*, δηλαδή το όργανο των αρχειομαρξιστών.

Ξεκινώντας με το τιτλοφορούμενο άρθρο «Νέοι Κερένσκηδες» στις 16 Απριλίου, ο *Ριζοσπάστης* χαιρετά αρχικά την πτώση της ισπανικής Μοναρχίας, δηλώνοντας πως «η

⁸⁴ Στο ίδιο, 17-04-1931, κείμενο γνώμης της στήλης «σκέψεις» με τίτλο «ακατανόητη πτώσις»

⁸⁵ *Σημαία*, 19-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «αι δημοκρατικά ιαχαι δια την ισπαν. μεταπολίτευσιν»

οξυνόμενη οικονομική κρίση έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στον ισπανικό θρόνο. Ένας αντιδραστικός εχθρός του προλεταριάτου και των εργαζομένων μαζών είναι σήμερα πτώμα». Το παραπάνω, όμως, δεν το ταυτίζει με μια πανηγυρική νίκη του προλεταριάτου, αφού παρά την σημασία του στο δημοκρατικό κίνημα, δεν ήταν εκείνο που έπαιξε τον καθοριστικότερο ρόλο, αλλά ούτε το ΚΚ Ισπανίας διέθετε «κάτω απ' την σημαία του τις πλατιές μάζες του εργαζομένου λαού. Έτσι δεν μπόρεσε μαζί με το γκρέμισμα της μοναρχίας να γκρεμίσει και το καθεστώς των τραπεζιτών και των βιομηχάνων εγκαθιδρύοντας μια δημοκρατική επαναστατική διχτατορία». Αυτό όμως που το άρθρο θα τονίσει περισσότερο, και εδώ ξεδιαλώνεται το νόημα του τίτλου, είναι η συμμετοχή των σοσιαλιστών στην αστική κυβέρνηση ή όπως παραδέχεται το άρθρο «μια Κυβέρνηση Κερένσκη εγκαθιδρύεται τώρα στην Ισπανία». Επιπρόσθετα, ο *Ριζοσπάστης* αναφέρεται δύο φορές μέσα στο κείμενο για την οικονομική πλευρά των γεγονότων αυτών, εντάσσοντας τα στην καπιταλιστική κρίση που έχει ήδη ξεσπάσει διεθνώς, καθιστώντας την ισπανική κυβέρνηση ως όργανο του κεφαλαίου και της αστικής τάξης. Για αυτό ακριβώς το λόγο, μπαίνει σε μια συζήτηση σύγκρισης με την Προσωρινή Ρωσική Κυβέρνηση και τον δεύτερο πρωθυπουργό της Αλεξάντρ Κερένσκι, μετριοπαθή σοσιαλιστή, το 1917, δηλώνοντας πως «όπως ο Κερένσκυ εξαπατούσε τις μάζες, όπως αυτός δεν ικανοποίησε καμιά απαίτηση των χωρικών και των εργατών κατά τον ίδιο τρόπο και η αστική δημοκρατία στην Ισπανία, η αστική δημοκρατική κυβέρνηση δεν πρόκειται να ικανοποιήσει καμιά απαίτηση [...] και οι μάζες δεν θ' αργήσουν να ιδούν ότι εξαπατήθηκαν από τα αστικά δημοκρατικά κόμματα και τους ψευτοσοσιαλιστές, δεν θα αργήσουν να βρουν το δρόμο που τους δείχνει το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ισπανίας όπως δεν άργησαν να το ιδούν οι Ρώσοι εργάτες και χωρικοί επί Κερένσκυ». Στο τέλος του άρθρου, κλείνοντας, μεταφέρει την συζήτηση και στην Ελλάδα, φανερώνοντας αφενός την προσοχή που πρέπει να επιδείξουν οι Έλληνες εργάτες και χωρικοί στους αγώνες των Ισπανών κατά του «φασισμού» και της «κεφαλαιοκρατικής ολιγαρχίας», διότι και οι ίδιοι δέχονται «την έντονη φασιστική επίθεση του κεφαλαίου» και του Βενιζέλου, και αφετέρου εκφράζοντας την διεθνιστική αντίληψη της μάχης κατά του φασισμού, όταν γράφει πως «πρέπει να ενώσουν [οι Έλληνες εργάτες και χωρικοί] τις προσπάθειές τους με τις προσπάθειες των εργατών και χωρικών της Ισπανίας, όπως και όλου του κόσμου για το τσάκισμα του φασισμού, για το επαναστατικό γκρέμισμα της κεφαλαιοκρατίας, που με τον φασισμό επιδιώκει να φορτώσει τα βάρη της κρίσης στη ράχη τους».⁸⁶

⁸⁶ *Ριζοσπάστης*, 16-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «νέοι Κερένσκηδες»

Παρόμοια με τον *Ριζοσπάστη*, συναντάμε και στην *Πάλη των τάξεων* μία όμοια κριτική στην αστική δημοκρατία. Υπογραμμίζεται και εκεί πως ο τελικός σκοπός είναι η σοσιαλιστική επανάσταση και άρα η νέα αστική δημοκρατία της Ισπανίας οφείλει να χρησιμεύσει ως ενδιάμεσος σταθμός και μόνο. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, όμως, είναι επιβεβλημένος ο σχηματισμός ενός μπολσεβικικού κόμματος, όπου «ύστερα απ' την οικτρά χρεωκοπία [...] των διευθυνόντων σήμερα την Κ.Δ. [Κομμουνιστική Διεθνή] το καθήκον της δημιουργίας ενός αληθινού Κομμουνιστικού Κόμματος πέφτει ολοκληρωτικά πάνω στην Αριστερή Αντιπολίτευση»⁸⁷.

Μερικές μέρες αργότερα, θα τονίσει την επαναστατική δύναμη των μαζών προς την μεταβολή του πολιτεύματος, δηλώνοντας πως οι εργάτες των μεγάλων πόλεων και οι μικροαστικές μάζες κατάφεραν μέσα από ισχυρές διαδηλώσεις να κάνουν ηχηρή την θέλησή τους για πολιτική και κοινωνική αλλαγή. Η αποπομπή του θρόνου, δίνει πλέον την ευκαιρία και για περαιτέρω διεκδικητικές δράσεις, με βασικότερο την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Αυτό που προέχει για εκείνη είναι η απαλλοτρίωση των γαιοκτημόνων και η κατάσχεση της εκκλησιαστικής γης. Οι διεκδικήσεις αυτές, όμως, συνεπάγονται αγώνες κατά της ατομικής ιδιοκτησίας, πράγμα που αναδεικνύει την ανάγκη εκπαράθρωσης των αστικών πολιτικών της νέας κυβέρνησης, η οποία θα υποστηρίζει τα συμφέροντα της μπουρζουαζίας. Χρειάζονται, λοιπόν, επαναστατικοί αγώνες με επικεφαλής την εργατική τάξη ώστε να τελεσφορήσουν οι κοινωνικές αλλαγές. Έτσι, υπογραμμίζεται εκ νέου η επιτακτική ανάγκη ύπαρξης ενός δυνατού κομμουνιστικού κόμματος από την αριστερή αντιπολίτευση, που θα λειτουργήσει ως οδηγός του επαναστατικού προλεταριάτου. «Η αριστερή αντιπολίτευση στην Ισπανία θα κάνει ό,τι μπορεί για να συγκροτήσει μέσα στη φωτιά της μάχης το επιτελείο της ισπανικής επανάστασης, το ισπανικό κομμουνιστικό κόμμα»⁸⁸.

Γενικότερα, οι συγκρούσεις της ελληνικής μεσοπολεμικής Αριστεράς μπορούν να διαιρεθούν σε δύο βασικούς άξονες, με πρώτο εκείνο των ετών 1918-1927, που εκφράζει την επαναστατικοποίηση μέσα από την μπολσεβικοποίηση. Ζήτημα ήταν η όσο δυνατόν εγγύτερη σχέση του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ με την Γ' Διεθνή. Το πρόβλημα εμφανίστηκε στο ζήτημα της ερμηνείας των θέσεων της ΚΔ που έπρεπε να εφαρμοστούν πάνω στο ελληνικό εργατικό κίνημα. Η

⁸⁷ *Η Πάλη των τάξεων*, 17-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «προς τη δικτατορία του προλεταριάτου»

⁸⁸ *Στο ίδιο*, 24-04-1931, άρθρο με τίτλο «η επανάσταση εξακολουθεί»

δεύτερη περίοδος είναι γύρω στα 1926-1927 όπου επικρίνεται ο ίδιος ο λόγος και η δράση της ΚΔ και του ΚΚΕ και δεν αμφισβητείται δηλαδή μόνο σε επίπεδο ερμηνείας⁸⁹.

Στην πρώτη φάση, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, είχε εκφραστεί η θέση περί ιστορικής καθυστέρησης του ελληνικού προλεταριάτου. Ως εκ τούτου, ήταν αναγκαία μία «μορφωτική, διαφωτιστική κομμουνιστική προεργασία που θα επικεντρώνονταν ακριβώς στον υποκειμενικό παράγοντα πιστεύοντας πως το σημαντικότερο χρέος των κομμουνιστών είναι να διαμορφώσουν εργατικές συνειδήσεις ώστε να εκμεταλλευτούν τις ήδη ριζοσπατικοποιημένες συνθήκες». Η δημιουργία ενός πραγματικού κομμουνιστικού κόμματος χρειαζόνταν αρχικά έναν πυρήνα που θα μελετούσε τον μπολσεβικισμό και δεύτερον την ανάπτυξη ενός μαζικού εργατικού κινήματος. Εκείνοι θα αναλάμβαναν το πρώτο⁹⁰. Η εστίαση στην μόρφωση αποτέλεσε και την βασικότερη κριτική που θα τους ασκηθεί, διότι με τον τρόπο αυτό απομάκρυναν τα μέλη από την δράση, καθιστώντας τα πάντα ανέτοιμα. Το ΚΚΕ αντίθετα, πίστευε «σε μια άμεση διαδικασία οργανωτικού μετασχηματισμού που θα επέφερε την άμεση διασύνδεση με τις εργατικές μάζες»⁹¹.

Παρόλα αυτά, η πορεία του αρχαιομαρξιστικού ρεύματος δεν διακρίνεται καθόλου από ενότητα. Αντίστροφα, παρατηρούνται αδιάληπτες υπερβάσεις και μετατοπίσεις ανάλογα με την περίσταση και τους πολιτικούς εγκλωβισμούς. Η περίοδος που μελετάμε, δηλαδή από το 1929 μέχρι το 1934 είναι μία περίοδος καθαρά τροτσικιστική, καθώς επίσης η φάση από το 1926 μέχρι το 1934 αποτελεί συνολικά φάση ακμής της οργάνωσης που έχει σφραγιστεί από την ηγετική μορφή του Δημήτρη Γιωτόπουλου⁹².

Με την καθοδήγηση του Γιωτόπουλου το Αρχείο του Μαρξισμού εγκαινίασε τακτικές αμυντικής βίας με βασική επιδίωξη να υπερκεράσει τις παρακαλώσεις στην διείσδυση στο συνδικαλιστικό κίνημα που έθεταν τόσο το σταλινοποιημένο ΚΚΕ όσο και οι εργοδοτικές εξουσίες των συνδικάτων⁹³.

Μετά από αυτά, καθίσταται σαφές το αποτύπωμα των όσων δηλώνονται στην *Πάλη των τάξεων*, και ειδικότερα περί της συμπόρευσης ενός ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος με

⁸⁹ Παλούκης Κώστας, «η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ, αρχαιομαρξιστές και σπαρτακιστές», *ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β' μέρος 2^ο, βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2003, σ.206-207

⁹⁰ Παλούκης Κώστας, *Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού (1919-1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2017, σ.70-71

⁹¹ Στο ίδιο, σ.80-83

⁹² Παλούκης Κώστας, «η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ, αρχαιομαρξιστές και σπαρτακιστές», *ό.π.*, σ.213

⁹³ Στο ίδιο, σ. 220

την τροτσκιστική αριστερή αντιπολίτευση. Η σύνδεση αυτή είναι η μόνη ικανή για την εφημερίδα που μπορεί να επιφέρει τα μέγιστα επαναστατικά οφέλη για τον ισπανικό λαό.

Το ζήτημα εκκλησίας - κράτους.

Το ζήτημα για την σχέση μεταξύ εκκλησίας – κράτους από τον 19ο και τις αρχές 20ου αι. άνοιξε μία σειρά από έντονες συζητήσεις στην Ευρώπη. Στην Ισπανία εξαιτίας του έντονου καθολικού χαρακτήρα της εξελίχθηκε σε εξαιρετικής σημασίας θέμα. Με την έλευση της δημοκρατίας το 1931, το θέμα πέρασε σε μία νέα φάση. Οι φιλελεύθεροι υποστήριζαν την εκκοσμίκευση και αποζητούσαν τον λεγόμενο εξευρωπαϊσμό της χώρας. Στον αντίποδα, οι υπέρμαχοι της Καθολικής Εκκλησίας έμεναν πιστή στην θέση περί διατήρησης του καθολικού χαρακτήρα της χώρας⁹⁴.

Επόμενο ήταν λοιπόν, η σχέση πολιτικής και θρησκευτικής κουλτούρας να χαρακτηριστεί ως συγκρουσιακή με έντονες διαμάχες να λαμβάνουν χώρα. Η φιλελεύθερη κουλτούρα ανταγωνίζονταν την θρησκευτική σε επίπεδο αξιών⁹⁵. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε πως οι φιλελεύθεροι και δημοκρατικοί Ισπανοί, παρά τις όποιες ανομοιομορφίες που τους χαρακτήριζαν ως σύνολο, μοιράζονταν τα αντικληρικά αισθήματα. Στην ουσία ο αντικληρικαλισμός και η εκκοσμίκευση αποτελούσαν τον ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής τους, ο οποίος εκφραζόταν κατά βάση στην σφαίρα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου η Εκκλησία είχε τον πρωταγωνιστικό ρόλο⁹⁶.

Αντίστοιχα, οι θιασώτες της καθιερωμένης θρησκευτικής κουλτούρας αισθάνονταν πως του γίνονταν μία άνευ προηγουμένων επίθεση και ως εκ τούτου αντεπιτίθηκαν πίσω. Οι βίαιες συμπεριφορές έγιναν σταδιακά κοινός τόπος μεταξύ των πολιτικών και θρησκευτικών θεσμών. Η θρησκεία εκλαμβάνονταν για τους δημοκρατικούς ως ένα πρόσκομμα στον εκσυγχρονισμό της χώρας, ενώ η θρησκευτική αντίληψη της πολιτικής της δημοκρατίας ήταν αυτή της απειλής της εθνικής ταυτότητας από μία ξενική κουλτούρα. Οι δημοκρατικοί εκσυγχρονιστές κατονομάζονταν ως γαλλοποιημένοι και οι πιο επαναστατικοί δημοκρατικοί ως μπολσεβίκοι. Η Γαλλία και η Ρωσία, χώρες των επαναστάσεων, εγείρουν στην ουσία την ισπανική άμυνα, χώρα της τάξης και της σταθερότητας, ώστε να διατηρήσει τον λαό της εκτός της ξενικής επαναστατικής επιρροής. Η εκκλησία αναλαμβάνει, έτσι, τον ρόλο υπερασπιστή της εθνικής

⁹⁴ Schneider Kathy, *Defending Catholic Education: Secular Front Organizations during the Second Republic of Spain, 1931–1936*, Church History, Vol. 82, No. 4 (DECEMBER 2013), Cambridge University Press, σ. 848

⁹⁵ Díaz Rafael - Martín Salazar, “Política y religión en la España contemporánea”, *Reis: Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, No. 52 (Oct. - Dec., 1990), Centro de Investigaciones Sociológicas, σ.66

⁹⁶ Greene Thomas R., “The English Catholic Press and the Second Spanish Republic, 1931-1936”, *Church History*, Vol. 45, No. 1 (Mar., 1976), Cambridge University Press, σ. 71

ταυτότητας έναντι των «Γάλλων» και «μπολσεβίκων», των νέων «μουσουλμάνων», και αγωνίζονται για την διατήρηση των παλαιότροπων αξιών, εξοστρακίζοντας «τους μη έχοντας θεό» και τους «μη έχοντας πατρίδα»⁹⁷.

Την περίοδο εκείνη, βέβαια, αναπτύσσεται και μια άλλη θρησκευτική κουλτούρα, μη εκκλησιαζόμενη, που τοποθετείται στο πεδίο της μαζικής κουλτούρας. Δημιουργείται λοιπόν μία λαϊκή θρησκευόμενη ομάδα, πέρα από τα όρια που βάζει η καθολική εκκλησία. Ειδικότερα, εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής λαμβάνουν θρησκευτική υφή και πρόσληψη, περνώντας και στην πολιτική σφαίρα. Οι επαναστατικές προσδοκίες των μαζών και η λαϊκή πολιτική κουλτούρα που την εκφράζει είναι γεμάτη με στοιχεία θρησκευτικοποίησης. Με λίγα λόγια, την περίοδο του 1930 δημιουργείται αφενός μία ειδική, πολιτική, εγκόσμια, αποθρησκευόμενη και λαϊκή κουλτούρα, αλλά αφετέρου η επαναστατική πρόσληψη των μαζών συνίσταται και θρησκευτική. Όχι ασφαλώς με την συμβατική έννοια του όρου. Θρησκευτικοποιούνται εκφάνσεις του κοινωνικού βίου και της πραγματικότητας. Δεν είναι λίγες οι φορές που τα υποκείμενα βιώνουν τον κομμουνισμό, τον αναρχισμό ή τον σοσιαλισμό, ως μία νέα θρησκεία. Η ίδια η βία μάλιστα, συμβολική και συνάμα αιματηρή ενάντια στον θρησκευτικό κόσμο, πολλές φορές αντιλαμβανόταν ως μία άλλη αναπληρωματική ή υποκατάστατη θρησκεία.⁹⁸

Ολοκληρώνοντας, τον 19^ο αιώνα η καθολική εκκλησία είχε αντιδράσει στην σταδιακή μείωση των προνομίων της κυρίως μέσω της κινητοποίησης των πιστών σε διάφορες θρησκευτικές οργανώσεις. Η άφιξη της δημοκρατίας ξεσκέπασε τον βαθμό εξάρτησης της από αυτούς τους εκπαιδευμένους κοινούς πιστούς. Για τον λόγο αυτόν κινήθηκε και προς την διατήρηση ή και δημιουργία νόμων που εδραιώνουν την παρουσία της σε διάφορα κοινωνικής υφής πεδία, καθώς και στην συνέχιση της παρουσίας της στην εκπαίδευση. Η σύνδεση της συνεργασίας με τους απλούς Ισπανούς πολίτες έγινε προς υπεράσπιση κυρίως του τελευταίου αυτού σκοπού.⁹⁹

Καθώς λοιπόν το ζήτημα εκκλησίας – κράτους μπαίνει σε μία νέα φάση με την ανακήρυξη της Δημοκρατίας, ο διεθνείς τύπος αναμένει τις εξελίξεις για την σχέση που θα αποκτήσει το νέο πολιτικό καθεστώς με το Βατικανό. Η εβδομαδιαία ελληνική εφημερίδα *Καθολική* σχολιάζει τις διεθνείς ειδήσεις, οι οποίες εμπεριέχουν για εκείνη μία μεροληψία. Η προκατάληψη έγκειται στο γεγονός πως η εκκλησία υποστηρίζει πάντοτε την βασιλεία και ότι

⁹⁷ Díaz Rafael - Martín Salazar, ό.π., σ.67-69

⁹⁸ Στο ίδιο, σ.67

⁹⁹ Schneider Kathy, ό.π., σ. 849

τοποθετείται κατά τις αυτοδιάθεσης των λαών. Συμπεραίνει έτσι, πως οι περισσότεροι δεν καταλαβαίνουν πως την εκκλησία εκείνο που την απασχολεί είναι η διατήρηση των θρησκευτικών νόμων και όχι να υπερασπιστεί πολιτικούς σκοπούς¹⁰⁰ Δεν είναι τυχαίο πως με παρόμοια αιτιολογία τάσσονταν και κατά όσων ήταν ενάντια στο φασισμό. Στην *Καθολική* μάλιστα, συναντάμε στις 14 Μαΐου κείμενο που φιλοξενεί λόγο του Πάπα, ο οποίος διαχωρίζει την πνευματικό και υπερφυσικό πεδίο από εκείνο της εργασίας και της παραγωγής. Οι δύο αρχές, το Κράτος και η Εκκλησία, χωρίζονται από διαφορετικούς προορισμούς. Σκοπός της Εκκλησίας είναι η σωτηρία της ψυχής, όμως, η δράση της προς υπεράσπιση του στόχου αυτού είναι δυνατόν να οδηγήσει στο να παρέμβει στο κρατικό επίπεδο, όχι όμως για να θέσει εμπόδια αλλά να υπερασπίσει το θρησκευτικό της τελικό σκοπό¹⁰¹.

Για την περίπτωση της Ισπανίας τώρα εκφράζεται κατ' ανάλογο τρόπο. Το δόγμα της πάνω στο πολιτειακό συνοψίζεται στην ρήση «απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ». Με αυτόν το τρόπο, διδάσκει στους πιστούς να σέβονται τον εκάστοτε πολιτειακό άρχοντα και τους νόμους, αρκεί να μην διαταράσσουν το φυσικό δίκαιο και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που εκπορεύονται από αυτό. Έτσι πληροφορεί πως «η Εκκλησία κηρύσσει την πολιτειακίν οργάνωσιν της ανθρωπίνης κοινωνίας και βδελύσσεται την κοινωνικήν και πολιτικην αναρχίαν και καταδικάζει απολύτως πάσαν ατομικήν ή συλλογικήν αυθαιρεσίαν». Με αυτό τον τρόπο δηλώνει πως οι προϋποθέσεις για την πίστη στα πολιτικά νομοθετήματα είναι αυτά να διαπνεόνται από το πνεύμα των αρχών «τις οικογένειας, του χριστιανικού γάμου και πνευματικής διαπαιδαγωγήσεως των λαών του αμοιβαίου σεβασμού των ατομικών δικαιωμάτων, και της χριστιανικής ηθικής». Ως εκ τούτου, δεν έχει νόημα να μιλάμε για την δική της στάση προς το νέο πολίτευμα, αλλά αντίθετα για ποια θα είναι η στάση που θα ακολουθήσει η νέα ισπανική πολιτική αρχή προς εκείνη. Η στάση του νέου καθεστώτος, οπότε, είναι αυτή που θα κρίνει την κατεύθυνση της στάσης της Εκκλησίας.¹⁰²

Εξάλλου, όπως πληροφορεί και ο *Ταχυδρόμος Ομόνοια* της Αλεξάνδρειας, η νέα Κυβέρνηση δήλωσε πως θα σεβαστεί το μεταξύ Ισπανίας και Βατικανού κονκορδάτο, εξουδετερώνοντας έτσι και την αντίδραση του καθολικού κλήρου, αλλά και την πιθανή απειλή στρατιωτικής εμπλοκής. Παρόλα αυτά σημειώνει, πως αναπόφευκτα, πέφτοντας η ισπανική μοναρχία, ένα στήριγμα της καθολικής εξουσίας επί αιώνες, το Βατικανό είναι καταδικασμένο

¹⁰⁰ *Καθολική*, 23-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «βατικανόν – Ισπανία»

¹⁰¹ Στο ίδιο, 14-05-1931, στην στήλη «καθολικά ειδήσεις», σ.4

¹⁰² Στο ίδιο, 23-04-1931, ό.π.

να χάσει ορισμένα προνόμια στην Ιβηρική. Αυτό θα φέρει αντιδράσεις, αλλά εύχεται η Δημοκρατία «να χωρίσει τα τσανάκια της απ' το Βατικανό δια παντός».¹⁰³

Κεφάλαιο Τρίτο

1933-1935. Η «μαύρη διετία» και οι εξεγέρσεις του 1934

Τα πρώτα σημάδια βίας στην Β' Ισπανική Δημοκρατία και η ενδυνάμωση της Δεξιάς

Μετά από δύο χρόνια από την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, οι αντιθέσεις στην ισπανική κοινωνία είχαν παραμείνει ιδιαίτερα οξυμένες. Οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι, το κράτος και η εκκλησία, οι πιστοί καθολικοί και οι αντικληρικαλιστές, η ύπαιθρος και οι αστικές περιοχές, καθώς και το κέντρο με την περιφέρεια (π.χ. Βάσκοι και Καταλονοί), θα αποτελέσουν μερικές από τις βασικές εστίες της αντιπαλότητας, οι οποίες σε συνδυασμό με τον πολιτικό φανατισμό θα αναμόχλευαν την διχόνοια στην ισπανική κοινωνία.¹⁰⁴

Μέσα σε αυτό το κλίμα, στις 11 Ιανουαρίου 1933, η CNT, ένα μαζικό αναρχικό συνδικάτο που είχε ιδρυθεί στην Βαρκελώνη το 1910, κηρύσσει στο Κάσας Βιέχας μια επαναστατική απεργία και τον ελευθεριακό κομμουνισμό, με βασικότερη απαίτηση την ακαλλιέργητη γη υπέρ των ακτημόνων. Οι συγκρούσεις μεταξύ των αγροτών και της Πολιτοφυλακής, καθώς και η άγρια καταστολή που ακολούθησε, οδήγησε την ήδη έκρυθμη κατάσταση σε κυβερνητικές αλλαγές και τελικά στην προκήρυξη εθνικών εκλογών.¹⁰⁵ Ας μην ξεχνάμε πως το αναρχικό κίνημα στην Ισπανία ήδη από τα τελευταία χρόνια της Μοναρχίας αύξανε σημαντικά την εξεργεσιακή του δύναμη και η CNT μετρούσε χιλιάδες μέλη.¹⁰⁶

Τα παραπάνω επεισόδια στο Κάσας Βιέχας είχαν κάνει φανερό στον Χιλ Ρόμπλες – αρχηγό του κόμματος Acción Popular, που αποτελούσε παρακλάδι της καθολικής οργάνωσης Acción Católica – ότι οι εκλογές ήταν προ των πυλών και αν ήθελε να εξασφαλίσει τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα, έπρεπε να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τον νεοσύστατο εκλογικό νόμο και να δημιουργήσει έναν συνασπισμό με δεξιά κόμματα. Το πρώτο καθοριστικό βήμα ήταν να προσεγγιστεί η Acción popular με μικρά καθολικά σώματα όπως λόγω χάρη η οργάνωση καθολικής νεολαίας.¹⁰⁷

Το κόμμα το οποίο προέκυψε ήταν η CEDA, ένας συνασπισμός της κοινοβουλευτικής Δεξιάς και της αντεπαναστατικής, αντικοινοβουλευτικής Ακροδεξιάς. Αντιπροσώπευε την

¹⁰³ *Ταχυδρόμος Ομόνοια*, 20-04-1931, κύριο άρθρο με τίτλο «η κατάσταση εν Ισπανία»

¹⁰⁴ Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.45

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ.44-46

¹⁰⁶ Colombo Eduardo, «οι αναρχικές ιδέες και οι επαναστατικές συνθήκες, *Ισπανία 1936-1939, επανάσταση, πόλεμος εξουσία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2016, σ. 11

¹⁰⁷ Brennan Gerald, ό.π., σ.439-440

μοναρχική μεσαία τάξη και το χρηματοπιστωτικό σύστημα, καθώς υποστήριξε και τις επαναστατικές, εξωκοινοβουλευτικές λύσεις, κυρίως μέσω της δυναμικής της νεολαίας του.¹⁰⁸ Προσεγγίστηκε τόσο με μεγάλες ξένες εταιρίες, όσο και με άλλα ισπανικά κόμματα, όπως το κόμμα των Καρλιστών, των Βάσκων και το Αγροτικό Κόμμα.¹⁰⁹

Εν συνόλω, ήταν μια ρωμαιοκαθολική συντηρητική δύναμη, η οποία έβλεπε τον εαυτό της ως έναν αμυντικό οργανισμό απέναντι στις αναθεωρητικές και σοσιαλίζουσες δυνάμεις. Το φρόνημα του συνασπισμού αυτού θα μπορούσε να συνοψιστεί στο τρίπτυχο θρησκεία, οικογένεια και ιδιοκτησία, εκφράζοντας δηλαδή την παραδοσιακή Ισπανία και την ισπανικότητα. Η τελευταία είναι ένα ιδεολόγημα το οποίο η αντιδραστική Δεξιά το ταύτισε με την φανατική προσήλωση στον καθολικισμό και τον ισπανικό «προφασισμό».¹¹⁰ Με άλλα λόγια, θεώρησε πως είναι ο προστάτης της Ισπανίας και του χριστιανικού πολιτισμού που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της χώρας και το οποίο έχει απειλήσει ο μαρξισμός. Μάλιστα το πολιτικό κλίμα στην Ισπανία είχε για τους ίδιους καταστήσει την πολιτική ένα ζήτημα μαρξισμού εναντίον αντιμαρξισμού.¹¹¹ Σε γενικές γραμμές, στην Ισπανία η δεξιά έτρεφε συναισθήματα μίσους προς τον ριζοσπαστικό δημοκράτη Αθάνια, εξαιτίας των συστηματικών του μεταρρυθμιστικών του προσπαθειών προς την Εκκλησία και τον Στρατό, καθώς επίσης, επειδή πραγματοποιήθηκε, εντονότερα από την υπόλοιπη Ευρώπη, η «δαιμονοποίηση των πολιτικών αντιπάλων», γεγονός που όξυνε τα ισπανικά πάθη και τις κοινωνικές διχόνοιες.¹¹²

Οι συγκεντρώσεις και οι πολιτικές εκδηλώσεις που θα οργανώσει η CEDA, θα αποτελέσουν φασιστικής έμπνευσης και επιρροής, ενώ ο Χιλ Ρόμπλες δεν θα διστάσει να υποστηρίξει πως αυτό το κόμμα είναι ικανό να οδηγήσει στην κατάληψη της εξουσίας παρόμοια με το ιταλικό φασιστικό κόμμα στο δρόμο του προς την Ρώμη. Εκτός αυτού, ο Χιλ Ρόμπλες προσφωνούταν από τους οπαδούς του ως jefe (χέφε), δηλαδή αρχηγός, κατά μίμηση του ναζιστικού φίρερ. Ειδικότερα, στις συγκεντρώσεις τον επευφημούσαν ως χέφε τρεις φορές με σηκωμένη την γροθιά, πάλι κατά το πρότυπο του ναζισμού.¹¹³

Παρόλα αυτά ούτε το κόμμα ήταν φασιστικό, αλλά ούτε και ο αρχηγός του κόμματος ήταν φασίστας. Οι φασιστικές και ναζιστικές επιρροές που υπήρχαν καθιστούσαν την CEDA φασιστική στα μάτια των αντιπάλων της και τρόμαζαν την Αριστερά για τις προθέσεις της.

¹⁰⁸ Ranzato Gabriele, ό.π. σ.55-56· Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.46-47

¹⁰⁹ Brennan Gerald, ό.π., σ.440

¹¹⁰ Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.191

¹¹¹ Preston Paul, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution & Revenge*, Harper Collins Publishers, London 2006, σ.62

¹¹² Lindeman Albert S., ό.π., σ. 394-395

¹¹³ Hugh Thomas, ό.π., σ. 116· Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.47

Στην πραγματικότητα, όμως, εξέφραζε κυρίως την πρόθεση η Ισπανία να μετατραπεί σε ένα συντεχνιακό καθολικό κράτος.¹¹⁴

Γενικότερα η φυσιогνωμία του συνασπισμού, γίνεται δύσκολα αποκρυπτογραφούμενη λόγω των διαφορετικών ομάδων που ενυπήρχαν σε αυτή. Ως συνασπισμός, το κόμμα χαρακτηρίζονταν από κάποιες αντιφάσεις, οι οποίες δεν έλειπαν από το να γίνουν διακριτές και στις δηλώσεις του Χιλ Ρόμπλες. Ο λόγος που συνέβαινε αυτό ήταν η δύσκολη ισορροπία που έπρεπε να κρατηθεί μεταξύ δημοκρατίας και μοναρχίας. Έπρεπε να δεχτεί την δημοκρατία, ως μέρος του πολιτικού παιχνιδιού στο οποίο δρούσε, αλλά παράλληλα να μην εξεγείρει τους μοναρχικούς.¹¹⁵

Στις εκλογές του 1933 κατάφερε να αναδειχθεί ως το πρώτο κόμμα, αλλά χωρίς την απαραίτητη πλειοψηφία που χρειαζόταν για να σχηματίσει δική του κυβέρνηση. Στην νίκη αυτή αφενός συνέβαλε η αποχή των αναρχικών και αφετέρου η συμμετοχή των γυναικών για πρώτη φορά, οι οποίες κατά βάσει επέλεξαν δεξιούς σχηματισμούς.¹¹⁶ Οι αναρχικοί είχαν προπαγανδίσει κατά των εκλογών με το σύνθημα «ενάντια στις κάλπες, κοινωνική Επανάσταση» πυροδοτώντας για το επόμενο διάστημα την ανακήρυξη του ελευθεριακού κομμουνισμού σε διάφορες περιοχές.¹¹⁷ Αξίζει να τονιστεί, επίσης, πως και οι Βάσκοι αρχικά ψήφισαν κυρίως την CEDA, αλλά γρήγορα κατάλαβαν πως ούτε αυτή ούτε οι ριζοσπάστες θα υποστήριζαν την αυτονομία τους.¹¹⁸

Τελικά σχηματισμό κυβέρνησης θα καταφέρει να συγκροτήσει το κέντρο, που αποτελούνταν από το ριζοσπαστικό κόμμα. Το τελευταίο είχε την δυνατότητα να βασιστεί για τον σχηματισμό κυβέρνησης τόσο στην Δεξιά όσο και στην Αριστερά, αλλά θα μείνει χαρακτηριστική η επιλογή της Δεξιάς και συγκεκριμένα η επιλογή της Καταλανικής Λίγγας και για ένα μόνο χρονικό διάστημα το Αγροτικό Κόμμα.¹¹⁹ Η CEDA αρκέστηκε σε μια απλή στήριξη προς την κυβέρνηση και συμμετέχοντας σε κάποια δευτερεύοντα χαρτοφυλάκια, χωρίς να διεκδικήσει θέση στην κυβέρνηση.¹²⁰

Η κυβέρνηση παρά ταύτα θα παραμένει αδύναμη, με κυβερνητικές κρίσεις να ξεσπούν κάθε λίγες εβδομάδες. Οι αναρχικοί που κατά την περίοδο των εκλογών είχαν προπαγανδίσει κατά

¹¹⁴ Σφήκας Θανάσης Δ., *ό.π.*, σ.56

¹¹⁵ Seco Carlos Serrano, “ la Segunda República: sus supuestos demográficos, económicos y sociales”, *introducción a la historia de España*, Editorial Teide, Barcelona 1963, σ. 949 · Brenan Gerald, *ό.π.*, σ.458-459

¹¹⁶ Φιλίππης Δημήτρης Ε., *ό.π.*, σ.47

¹¹⁷ Colombo Eduardo, *ό.π.*, σ. 13

¹¹⁸ Brenan Gerald, *ό.π.*, pp.458

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ.441

¹²⁰ Φιλίππης Δημήτρης Ε., *ό.π.*, σ.47-48

της ψήφου, με αποτέλεσμα την αποχή μεγάλης μερίδας του πληθυσμού (το αναρχικό κίνημα στην Ισπανία ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένο λόγω του αγροτικού ζητήματος ως επί το πλείστον) και την νίκη των αντιδραστικών δυνάμεων, ένιωσαν πως τώρα έπρεπε να απαντήσουν στον «φασιστικό θρίαμβο» με ένοπλες εξεγέρσεις, γεγονός που και πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο 1933.¹²¹ Οι εξεγέρσεις αυτές κατεστάλησαν, βέβαια, μέσα σε μόλις τέσσερις μέρες, αλλά θα θεωρηθούν ως πρόβα ή και ως αφετηρία μια επερχόμενης επανάστασης. Για πρώτη φορά μια εξέγερση πείρε σαφές χαρακτήρα κοινωνικής επανάστασης, ενώ εργάτες έφτιαζαν συμβούλια και επιτροπές στα εργοστάσια τα οποία είχαν καταλάβει, αλλά και συμβούλια μεταφοράς και τροφοδότησης.¹²² Όπως έχει εκφράσει η αναρχική Έμμα Γκόλντμαν «εάν υπήρξε ποτέ λαός που ν' αγαπά την ελευθερία αρκετά ώστε να μάχεται γι' αυτήν, να τη βιώνει στις σχέσεις της καθημερινότητας του και ακόμα να πεθαίνει για αυτήν, τότε οι Ισπανοί εργάτες και αγρότες έχουν αποδείξει ότι στέκονται στο υψηλότερο σκαλί του βάθρου».¹²³

Ο Χιλ Ρόμπλες είχε από πολύ νωρίς σκεφτεί το στρατηγικό του σχέδιο. Έτσι, ως πρωταρχικό βήμα έπρεπε να σχηματίσει κυβέρνηση συνεργασίας με τους ριζοσπάστες και εν συνεχεία να κρατήσει την εξουσία για τον ίδιο, εξουδετερώνοντας την δυναμική των αντιπάλων του.¹²⁴ Σε λόγο του τον Μάρτιο 1933 είχε δηλώσει ξεκάθαρα πως «ο στόχος μας είναι η κατάκτηση του κράτους με κάθε μέσο και πάντως όχι με αρχαϊκές μεθόδους. Η δημοκρατία για εμάς δεν είναι σκοπός, αλλά μόνο το μέσο για να πετύχουμε τον σκοπό μας. Το κοινοβούλιο ή θα υποταχθεί σε αυτήν την ιδέα ή αλλιώς θα αναγκαστούμε να το εξαφανίσουμε».¹²⁵

Κατά τα δύο αυτά πρώτα χρόνια της δημοκρατίας, η κατάσταση στην Ισπανία έμοιαζε να ολισθαίνει προς το χάος και την βία. Η διαίρεση και η διχόνοια δεν κατάφεραν να παραμεριστούν, αλλά αντίθετα η πόλωση εντεινόταν. Οι αποτυχίες των κυβερνήσεων να εξισορροπήσουν τις εντάσεις στην κοινωνία, εξασφάλιζαν στην αντιδραστική πλευρά σταθερό έδαφος για επιτυχίες, αλλά παράλληλα και όξυνση των τόνων. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τόμας Χιου, από το 1933 την ιστορία της Ισπανίας την χαρακτηρίζει «μια σταθερή κλίση στο χάος, τη βία, τον φόνο και τελικά τον πόλεμο».¹²⁶ Η αυξανόμενη βία αποτελούσε ένα καθοριστικό γνώρισμα της Δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας και είχε μετατραπεί σε

¹²¹ Brenan Gerald, ό.π., σ.442-443

¹²² Στο ίδιο, σ.441

¹²³ Goldman Emma, *Η Έμμα Γκόλντμαν για την Ισπανική Επανάσταση, Β' Τόμος, η νέα κοινωνία*, Άρδην, Αθήνα 1997, σ. 101

¹²⁴ Brenan Gerald, ό.π., σ. 459

¹²⁵ Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.45

¹²⁶ Hugh Thomas, ό.π., σ. 138

βασικό κομμάτι της πολιτικής ρητορικής, αφού η κάθε πλευρά κατηγορούσε την άλλη για ανυπολόγιστη χρήση βίαιων μεθόδων.¹²⁷ Τελικά, οι συμμαχικές κυβερνήσεις δεν επέφεραν καρπούς αφού φάνηκαν απρόθυμες να περιορίσουν και να επιβληθούν στις φανατικές μερίδες των οπαδών τους, γεγονός που προξένησε την αυξανόμενη ολίσθηση προς την βία και τις συνεχείς αναποτελεσματικές πολιτικές αναμετρήσεις.¹²⁸

Για την C.E.D.A. και τον Χιλ Ρόμπλες, που ήδη είχαν ενταχθεί δυναμικά στο παιχνίδι, το 1933 φαινόταν πως ο δρόμος προς την εξουσία είχε επιτέλους ανοίξει.

Ο κεντροδεξιός κυβερνητικός συνασπισμός που δημιουργήθηκε από τις εκλογές του 1933 προχώρησε άμεσα στην αναστολή των μεταρρυθμίσεων της προηγούμενης περιόδου, ενώ έγινε προσπάθεια από την CEDA να ακυρωθεί εξ ολοκλήρου η αγροτική μεταρρύθμιση. Η αναστολή αυτή των μεταρρυθμίσεων και η προσπάθεια αναθεώρησης σειράς άρθρων του Συντάγματος, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις. Η Γενική Ένωση Εργατών (UGT) κήρυξε γενικές απεργίες σε ολόκληρη την χώρα και μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 1934 ξέσπασε και αγροτική εξέγερση στην Καταλονία με αυτονομιστικά χαρακτηριστικά.¹²⁹

Ενώ η κατάσταση γινόταν όλο και πιο έκρυθμη, ο Χιλ Ρόμπλες δήλωνε πως «ο δρόμος μπροστά μας είναι ξεκάθαρος. Ούτε μια στιγμή ακόμα. Δεν επιζητούμε τίποτα παραπάνω για τους εαυτούς μας, αλλά ζητάμε να μην υποφέρουμε πια από την συνέχιση αυτής της κατάστασης πραγμάτων».¹³⁰

Στην ουσία, η παραπάνω δήλωση δεν σήμαινε τίποτα περισσότερο από το ότι η CEDA δεν θα συνέχιζε να υποστηρίζει την κεντρώα κυβέρνηση, γεγονός που πραγματοποιήθηκε. Συγκεκριμένα, την 1^η Οκτωβρίου συνέρχονται τα Κορτές και αφού παραιτείται η κυβέρνηση, ο Χιλ Ρόμπλες ζητά για την κοινοβουλευτική του ομάδα την πλειοψηφία των εδρών της νέας κυβέρνησης. Η Αριστερά εκλαμβάνει αυτή την κίνηση ως απειλή και δηλώνει πως η αποδοχή της εισόδου μελών της CEDA στην κυβέρνηση θα εκληφθεί ως πόλεμος εναντίων της. Μετά από αρκετό δισταγμό, η εντολή σχηματισμού νέας κυβέρνησης δίνεται στον Λερού και το ριζοσπαστικό κόμμα καταφέρνει να σχηματίσει ξανά κυβέρνηση με την συμμετοχή τριών μελών της CEDA. Αν και ίσως σωστή κίνηση βάσει της δεδομένης κατάστασης, στην συνέχεια

¹²⁷ Payne Stanley G., *Political violence during Spanish Second Republic*, Journal of contemporary history, vol.25, No 2/3 (May-June), Sage publications, σ.269

¹²⁸ Lindeman Albert S., ό.π., σ. 394-395

¹²⁹ Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.48

¹³⁰ Brennan Gerald, ό.π., σ. 459-460

ο απότοκος της επιλογής αυτής θα είναι καταστροφικός. Το σίγουρο είναι πως το πρώτο βήμα του Χιλ Ρόμπλες άρχισε να πραγματοποιείται.¹³¹

Οι σοσιαλιστές που είχαν δηλώσει από την αρχή την διαφωνία τους στην συμμετοχή της CEDA στην κυβέρνηση, προχώρησαν πολύ γρήγορα σε γενική απεργία για τις 5 Οκτωβρίου. Το γεγονός αυτό πυροδότησε μια επαναστατική διαδικασία που θα εμφανιστεί ταυτόχρονα σε τρεις περιοχές της Ισπανίας, την Βαρκελώνη, την Μαδρίτη και στα ορυχεία της Αστούρια.

Κατ' αρχάς, στην Βαρκελώνη επικρατούσε μια περίπλοκη κατάσταση. Στην Χενεραλιτάτ, ενυπήρχαν οι ρεπουμπλικάνοι υπό τον Κομπανίς, οι πατριώτες υπό τους Ντενκάς και Μπαδία, ορισμένοι σοσιαλιστές και το κόμμα των χωρικών. Στις 7:30 μ.μ. ο Κομπανίς από το μπαλκόνι του κοινοβουλίου ανακηρύσσει της ανεξαρτησία της Καταλονίας εντός μίας ομοσπονδιακής δημοκρατίας της Ισπανίας. Λίγο μετά τις 10 μ.μ. στρατεύματα περικυκλώνουν την Χενεραλιτάτ και πυροβολικά στρέφονται κατά επάνω της. Πριν ξημερώσει, το κτήριο είχε καταληφθεί και ο Κομπανίς, ο οποίος δεν είχε λάβει καμία βοήθεια παρά τις εκκλήσεις του προς τον Ντενκάς, φυλακίστηκε. Ο Ντενκάς είχε παραμείνει στο γραφείο του και αφού ολοκληρώθηκε η κατάληψη διέταξε την στρατιωτική οργάνωση που διοικούσε να αποχωρήσει και ο ίδιος διέφυγε προς την Ιταλία.¹³²

Ο Χιλ Ρόμπλες θα χρησιμοποιήσει τα γεγονότα στην Βαρκελώνη προς όφελός του, δηλώνοντας απερίφραστα στα Κορτές πως το είχε προκαλέσει εσκεμμένα ο ίδιος. Η δήλωση αυτή έμοιαζε ιδιαίτερα πειστική, εκτός των άλλων, από την απαθής στάση του Ντενκάς.¹³³

Στην Μαδρίτη, παρομοίως με την Βαρκελώνη, η εξέγερση θα αποτελέσει ένα μεγάλο φιάσκο και η αποτυχία της θα πραγματοποιηθεί γρήγορα και εύκολα. Αντίθετα, η μόνη αξιόλογη εξέγερση είναι εκείνη των ανθρακωρύχων στην Αστούρια, παραδοσιακό προπύργιο των αναρχικών. Αναμφίβολα όμως, ύστερα από την παταγώδη αποτυχία των άλλων δύο εξεγέρσεων, ήταν και εκείνη καταδικασμένη.¹³⁴ Οι Ισπανοί για την Γκόλντμαν «είναι μια φυλή ξεχωριστή και ο αναρχισμός τους δεν είναι αποτέλεσμα των βιβλίων. Έχουν γαλουχηθεί μ' αυτόν και κυλάει τώρα βαθιά στις φλέβες τους. Τέτοιοι άνθρωποι» όμως, «δεν ασκούν εξουσία για πολύ καιρό».¹³⁵ Παρόλα αυτά, η παρωδική ευδοκίμησή της και η σθεναρή αντίστασή της στην καταστολή, θα αποθηκευτεί στην μνήμη των Ισπανών. Οι ανθρακωρύχοι είχαν καταφέρει

¹³¹ Σφήκας Θανάσης Δ., ό.π., σ. 56· Brenan Gerald, ό.π., σ. 460-461

¹³² Seco Carlos Serrano, ό.π., σ. 950-951· Brenan Gerald, ό.π., σ. 461-464

¹³³ Brenan Gerald, ό.π., σ.464

¹³⁴ Στο ίδιο, σ.467

¹³⁵ Goldman Emma, *Η Έμμα Γκόλντμαν για την ισπανική επανάσταση. Α' Τόμος, το ισπανικό αναρχικό κίνημα*, Άρδην, Αθήνα 2018, σ. 27-28

μέσα σε μόλις τρεις μέρες να πάρουν στα χέρια τους ένα μεγάλο κομμάτι της επαρχίας, το οποίο ελέγχονταν από επαναστατικές επιτροπές. Με λίγα λόγια είχαν καταφέρει να εγκαθιδρύσουν σε ολόκληρη την επαρχία ένα επαναστατικό σοβιέτ.¹³⁶ Βέβαια είχαν σημειωθεί και μη προσχεδιασμένες αγριότητες¹³⁷, που συνέβαλαν στην μετατροπή της εξέγερσης σε ένα τοπικό εμφύλιο πόλεμο.¹³⁸

Για την συντριβή της επανάστασης η κυβέρνηση χρησιμοποίησε την Ισπανική Στρατιά της Αφρικής (την ισπανοαφρικανική Λεγεώνα των Ξένων), όπου οι επιχειρήσεις της διευθύνονταν από τον Φρανθίσκο Φράνκο και το υπουργείο Στρατιωτικών στην Μαδρίτη.¹³⁹ Οι τελικές απώλειες ήταν μεγάλες. Η καταστολή της εξέγερσης μέτρησε περίπου 3000 νεκρούς και 7000 τραυματίες, ως επί το πλείστον εργατών.¹⁴⁰

Η CEDA είδε εδώ την ευκαιρία που περίμενε για να υπερκεράσει τους αντιπάλους της και να πάρει το πάνω χέρι. Ακόμα δεν είχε την απόλυτη εξουσία στο κοινοβούλιο και άρα έπρεπε να αδράξει γρήγορα την ευκαιρία που προσέφεραν τα γεγονότα στην Αστούρια, ειδικά όσο η Αριστερά ήταν σοκαρισμένη και αδρανοποιημένη από τα γεγονότα. Έτσι, ξεκίνησε ανταγωνισμός μεταξύ της CEDA και του ριζοσπαστικού κόμματος για την επικράτηση στην εξουσία, ο οποίος εκφράστηκε κυρίως στην τύχη των κρατουμένων από τις εξεγέρσεις αυτές. Οι φυλακισμένοι ανέρχονταν στους 40,000.¹⁴¹

Με τα γεγονότα στην Αστούρια και την τεράστια κοινωνική αναταραχή, η περίοδος της συνεργασίας του Κέντρου με την Δεξιά φτάνει στο τέλος της. Για τους Αριστερούς η «μαύρη διετία της Δεξιάς» που κατήγγησε κάθε νομοθέτημα και κάθε προοδευτική κίνηση της περιόδου 1931-1933, έφθασε επιτέλους στο τέλος της. Ο κεντροδεξιός κυβερνητικός συνασπισμός, που είχε δώσει μεγάλη ελευθερία στην Δεξιά, δεν ήταν πλέον εφικτός. Αντίθετα, σημάδια ενότητας άρχισαν να φαίνονται στο χώρο των αριστερών δυνάμεων. Η διαίρεση και η αντιπαλότητα έρχονταν να εισβάλουν με κατά μέτωπο επίθεση στην πολιτική ζωή της Ισπανίας, προσπαθώντας ο καθένας να χρησιμοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ευκαιρία που τόσο απλόχερα χάρισαν τα επαναστατικά γεγονότα των ανθρακωρύχων. Η άγρια καταστολή που πραγματοποιήθηκε πυροδότησε την συσπείρωση της Αριστεράς και δεν θα

¹³⁶ Hugh Thomas, ό.π., σ. 149

¹³⁷ Στο ίδιο, σ.149

¹³⁸ Σφήκας Θανάσης Δ., ό.π., σ.56

¹³⁹ Στο ίδιο, σ.56-57

¹⁴⁰ Brenan Gerald, ό.π., σ.468

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ.472

αργήσει να μορφοποιηθεί σε ένα Λαϊκό Μέτωπο το οποίο θα εμφανιστεί δυνατό στις επόμενες του 1933 εκλογές.¹⁴²

Η κρίση τελικά ξέσπασε τον Μάρτιο 1935 στο βασικό πεδίο του ανταγωνισμού, δηλαδή σε αυτό της τύχης των φυλακισμένων. Τότε οι αρχηγοί των εξεγέρσεων στην Αστούρια καταδικάστηκαν σε θάνατο. Ο Χιλ Ρόμπλες είχε πιέσει ιδιαίτερα προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά τελικά με την συμβολή του Λερού και του Προέδρου της Δημοκρατίας η θανατική ποινή αποτράπηκε. Οι υπουργοί της CEDA καθώς και εκείνοι του Αγροτικού Κόμματος παραιτήθηκαν ως ένδειξη διαμαρτυρίας. Μάλιστα ο Χιλ Ρόμπλες ζητούσε είτε να γίνουν εκλογές είτε να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση. Οι ριζοσπάστες, μην έχοντας απόλυτη πλειοψηφία και αδυνατώντας να κυβερνήσουν μόνοι τους επιδίωξαν μια νέα συμφωνία, όπου και υλοποιείται τον Απρίλιο. Η νέα συμφωνία παραχωρεί ευνοϊκούς όρους στην CEDA και έτσι δημιουργείται κυβέρνηση η οποία αποτελείται από πέντε βουλευτές της CEDA, τρεις ριζοσπάστες και δύο των αγροτικών. Ο Χιλ Ρόμπλες πλησίαζε για άλλη μία φορά τον στόχο του,¹⁴³ και ανέλαβε το υπουργείο Πολέμου, στο οποίο διόρισε επικεφαλής τον Φράνκο. Η ευνοϊκή περίσταση, όμως, άρχισε να ξεθωιάζει και οι ευκαιρίες να μένουν ανεκμετάλλευτες.¹⁴⁴

Πολύ γρήγορα, ύφταναν ένα σχέδιο συντάγματος, το οποίο περιλάμβανε αλλαγές μεταξύ πολλών άλλων στους αντικληρικούς νόμους, κατάργηση του νόμου για τα διαζύγια και την δυνατότητα του κράτους να κατάσχει ιδιωτικές περιουσίες έναντι αποζημιώσεων, καθώς επίσης και μετατροπή του καθεστώτος των αυτονομιών της περιφέρειας. Παρόλα αυτά, η αναθεώρηση του Συντάγματος δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, διότι η κυβέρνηση δεν είχε την νομική δυνατότητα να το πράξει πριν το τέλος του έτους. Εξάλλου είναι αμφίβολο κατά πόσο και ο ίδιος ο Χιλ Ρόμπλες το ήθελε, δεδομένου πως δεν επιθυμούσε την επέκταση ενός καθεστώτος συνεργασίας με το ριζοσπαστικό κόμμα.¹⁴⁵

Από εκείνη την περίοδο ο Χιλ Ρόμπλες αύξησε τους τόνους και προσηλώθηκε σε μια προσπάθεια αποδυνάμωσης των αντιπάλων του. Κατά πολλούς, είχε προκαλέσει την πρόωρη ωρίμανση των «κόκκινων», κάνοντάς τους, έτσι, εύκολα αντιμετωπίσιμους, ενώ κατ' αυτόν τον τρόπο θα οδηγούσε την Εκκλησία και τους γαιοκτήμονες στο να επικρατήσουν, χωρίς να

¹⁴² Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.49· Preston Paul, «Ο μεγάλος εμφύλιος πόλεμος: πολιτική ιστορία της Ευρώπης 1914-1945», *Ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης*, επιμέλεια Blanning T.C.W., εκδόσεις Τουρίκη, Αθήνα 2009, σ. 241

¹⁴³ Brennan Gerald, ό.π., σ.473-474

¹⁴⁴ Ranzato Gabriele, ό.π., σ.63-64

¹⁴⁵ Brennan Gerald, ό.π., σ.474

οδηγήσει την κατάσταση σε εμφύλιο πόλεμο. Παράλληλα, στις ομιλίες του που αυξάνονταν συνεχώς, διατύπωνε επανειλημμένα πως όλα τα γεγονότα που πραγματώθηκαν στο παρελθόν ήταν είτε ήδη προσχεδιασμένα από τον ίδιο, είτε τα είχε προβλέψει, αυξάνοντας το κύρος του στους οπαδούς του και αποκτώντας την φήμη ενός διορατικού και σοφού ηγέτη. Επιπροσθέτως, στις ομιλίες του αυτές, πάντοτε, προχωρούσε σε προσβολές προς τους αντιπάλους του, με σκοπό να αυξήσει την δημοφιλία του. Τους αποκαλούσε δολοφόνους, εγκληματίες και πως τα χέρια τους είχαν βαφτεί με το αίμα αθώων ιερέων και παιδιών.¹⁴⁶

Οι πολιτικές κινήσεις, όμως, του Χιλ Ρόμπλες δεν ενθουσίαζαν κανέναν άλλον πέραν των θιασωτών του και μάλιστα την περίοδο που η Αριστερά άρχισε να παρουσιάζει σημεία ανάρρωσης. Η Δεξιά δεν έπαιξε τα χαρτιά της με τον καλύτερο τρόπο, γεγονός που επιδεινώθηκε, αρχικά, από τα νέα επεισόδια στο Οβιέδο (είχαν λάβει χώρα ορισμένοι μαζικοί πυροβολισμοί) και τα βασανιστήρια που σημειώθηκαν κατά των φυλακισμένων. Απόρροια των παραπάνω περιστατικών, ήταν η δημιουργία μιας εκτεταμένης ατμόσφαιρας συμπόνοιας σε όλη την Ισπανία, ενώ η Αριστερά γνώριζε το αιφνίδιο ξέσπασμα της αναγέννησης της δημοφιλίας της.¹⁴⁷

Προσθετικά όλων όσων ειπώθηκαν, η εξέγερση της Αστούρια, αν και αποτυχημένη αν λάβει κανείς υπόψιν του το στρατηγικό σκέλος, μετατράπηκε, εν μέρει και χάρει στις κινήσεις της Δεξιάς, σε μια ηθική και πολιτική επιτυχία. Το προλεταριάτο και οι χωρικοί της χώρας έτρεφαν θαυμασμό για τον ηρωισμό που είχαν επιδείξει οι ανθρακωρύχοι.¹⁴⁸

Όμως καινούρια προβλήματα θα προκληθούν το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, όταν θα αποκαλυφθούν σκάνδαλα με κέντρο τους ριζοσπαστικούς. Ο Χιλ Ρόμπλες, για άλλη μια φορά έβλεπε μια εξαιρετική ευκαιρία καθολικής επικράτησης στην κυβέρνηση. Τον Δεκέμβριο του 1935 όλα έδειχναν πως η στιγμή που τόσο περίμενε είχε φθάσει. Οι περισσότεροι υπουργοί των ριζοσπαστών παραιτήθηκαν με το ξέσπασμα των σκανδάλων. Μπροστά στους κινδύνους που προκλήθηκαν για το ριζοσπαστικό κόμμα, ο Θαμόρα θεώρησε πως η καλύτερη λύση ήταν η δημιουργία ενός νέου κόμματος του Κέντρου, το οποίο θα αντικαθιστούσε αυτό των ριζοσπαστών και θα αποτελούσε το ανάχωμα στην πλήρη κυριαρχία της CEDA. Τελικά, η κυβέρνηση θα παραδοθεί στον Πορτέλα, αρχηγό μιας ανεξάρτητης ομάδας στο κοινοβούλιο. Δεχόμενος όμως, τα πυρά τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς, αναγκάστηκε να

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ.475-476

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ.476-477

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ.477-478

παραιτηθεί. Οι επόμενες εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 16 Φεβρουαρίου 1936.¹⁴⁹ Με την δημιουργία, τότε, των δύο μετώπων, του Λαϊκού και του Εθνικού, η Ισπανική Δημοκρατία περνά στην τελευταία φάση της.

Η Ελλάδα την περίοδο πριν το κίνημα Μαρτίου 1935 και η στάση του ελληνικού Τύπου στις ισπανικές εκλογές του 1933.

Την περίοδο 1933-1934 χαρακτηρίζει η αύξηση των κομματικών και πολιτικών εντάσεων, την οποία ενίσχυε και όξυνε ο παραταξιακός Τύπος. Παράλληλα, παρατηρείται ο πολλαπλασιασμός της αρθρογραφίας που υποστήριζε το αδιέξοδο του κοινοβουλευτισμού και φιλοξενούσε συχνά θέσεις υπέρ της δικτατορίας, η οποία έμοιαζε να είναι η μοναδική που μπορούσε να επιβάλει ένα τέλος στην πολιτική κρίση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η μεγάλη έρευνα της Καθημερινής «Δικτατορία ή Κοινοβουλευτισμός» που συντίθεται από σωρεία δημοσιεύσεων πολιτικών, πανεπιστημιακών και άλλων προσωπικοτήτων της δημόσιας ζωής της χώρας, οι οποίοι αναπτύσσουν τις απόψεις ως προς το πολιτικό αυτό δίλημμα.¹⁵⁰

Γενικότερα, η πολιτική πόλωση εντεινόταν ολοένα και περισσότερο, θυμίζοντας την κατάσταση των χρόνων 1915-1920. Την περίοδο του 1930 ένα μεγάλο μέρος τόσο των αθηναϊκών όσο και των επαρχιακών εφημερίδων δεν δίστασαν, μάλιστα, να εγκωμιάσουν ανοιχτά την πειθαρχία του φασιστικού καθεστώτος του Μουσολίνι, με πολλά αθηναϊκά περιοδικά και εφημερίδες να επαινούν την ηγετική μορφή του Ντούτσε, καθώς και το φασιστικό κίνημα στην τέχνη και την ιδεολογία. Τέτοια παραδείγματα αποτέλεσαν ο *Τύπος* του Κρανιωτάκη, το *Κράτος* του Σκυλακκάκη, η *Εστία* του Κύρου και η *Νέα Εστία*, ενώ ιδιαίτερη φιλική στάση είχε κρατήσει η *Καθημερινή*, αλλά και το *Ελεύθερον Βήμα*.¹⁵¹ Ο κοινοβουλευτισμός, επιπροσθέτως, αν και είχε βρεθεί στο στόχαστρο μιας κριτικής ήδη από την δεκαετία του 1920, στα μέσα του 1930 θεωρήθηκε, εκτός των άλλων, αδύναμος, στο να επιβάλει την οικονομική πολιτική της κρατικής παρέμβασης που απαιτούσε η κρίση.¹⁵²

Η ύφεση στην οικονομία του 1931 κατάφερε να δημιουργήσει μία κρίση στο πεδίο της ηγεμονίας «συντρίβοντας το φιλελεύθερο όραμα αδιάκοπης καπιταλιστικής ανάπτυξης κι εκσυγχρονισμού»,¹⁵³ που συνδυαστικά με την αποτυχία του Βενιζέλου στο να διευθετήσει την

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ.479-481· Φιλίππης Δημήτρης Ε., ό.π., σ.49-50

¹⁵⁰ Βλαχόπουλος Σπύρος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2012, σ. 123

¹⁵¹ Φιλίππης Δημήτρης Ε., *προφασισμός εκφασισμός, ψευδοφασισμός, Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 204, 231

¹⁵² Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ. 366

¹⁵³ Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σ. 77

αναγκαία οικονομική διάρθρωση της Ελλάδας, οδήγησε μερίδα του αστικού κόσμου, ο οποίος μέχρι πρότινος στήριζε τον Βενιζέλο, σε μία κατάσταση σύγχυσης, ευνοώντας έτσι την παρείσφρηση του στρατού στην πολιτική σφαίρα.¹⁵⁴

Ένα επιπλέον στοιχείο της περιόδου είναι λοιπόν ο υψηλός βαθμός αλληλεξάρτησης των πολιτικών και των στρατιωτικών. Η επιλογή κάποιας στρατιωτικής λύσης ήταν πάντα στο πλάνο και ως εκ τούτου πολλοί πολιτικοί αρχηγοί αναζητούσαν ερείσματα στον στρατό.¹⁵⁵ Έτσι, ουκ ολίγες φορές επιλέχθηκε η εξωθεσμική λύση των στρατιωτικών κινήματων, με στόχο την σωτηρία της «πατρίδας» και της «ελευθερίας», αδιαφορώντας για την απουσία οποιασδήποτε λαϊκής υποστήριξης ή και συμμετοχής.¹⁵⁶ Το πρόσταγμα αυτό της ελευθερίας θα χρησιμοποιηθεί και από τον Πλαστήρα στην αιτιολόγηση του κινήματος της 6^{ης} Μαρτίου 1933. Συγκεκριμένα δηλώνει: «Εις ημάς το αίσθημα της ελευθερίας είνε περισσότερο ανεπτυγμένον, είνε αίσθημα πραγματικόν, κυκλοφορούν μέσα εις το αίμα μας, διότι ελευθερίαν ημείς εννοούμεν την τάξιν, δικαιοσύνην, ασφάλειαν, πειθαρχίαν, αλληλοσεβασμόν και όχι ασυδοσίαν, αναρχίαν, εκμετάλλευσιν, αδικίαν, καταπίεσιν, ισοδυναμούσαν με την χειροτέρα τυραννίδα».¹⁵⁷

Οι εκλογές του 1933 θα σηματοδοτήσουν τη λήξη της βενιζελικής κυριαρχίας στον κρατικό μηχανισμό, ενώ ο φόβος για την επικυριαρχία και στις ένοπλες δυνάμεις οδήγησε τους βενιζελικούς αξιωματικούς στο «προληπτικό πραξικόπημα» του Πλαστήρα που στην ουσία επιδείνωσε τις σχέσεις Λαϊκών και Φιλελευθέρων. Την πολιτική ζωή θα καθόριζαν πλέον οι ακραίες πλευρές των δύο αυτών στρατοπέδων,¹⁵⁸ και εντός αυτού του κλίματος, τον Ιούνιο του 1933 επιχειρείται η δολοφονία του Ελευθέριου Βενιζέλου, στην οποία κατά πως φαίνεται είχαν εμπλοκή και κυβερνητικά στελέχη.¹⁵⁹ Η αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου θα συμβάλει καταλυτικά στην «αναζωπύρωση του βαθιού ενδοαστικού ρήγματος, που ονομάστηκε Εθνικός Διχασμός».¹⁶⁰

¹⁵⁴ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *η ελληνική τραγωδία, από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020, σ. 73-74

¹⁵⁵ Θάνος Βερέμης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι αξιωματικοί 1909-1924», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιστημονική επιμέλεια Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητράκοπουλος, Φιλippότη, Αθήνα 1980, σ. 564 -565

¹⁵⁶ Ιωάννης Δασκαρόλης, «Στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1935)», περιοδικό Ιστορικά Θέματα, τευχ. 24, Γνώμων Εκδοτική, Αθήνα 2012, σ. 6-7

¹⁵⁷ Πλαστήρας Νικόλαος, «Διατί έκαμα την Επανάστασιν της 6 Μαρτίου [1933]», *Νικόλαος Πλαστήρας*, αρχείο της Π. Σ. Δέλτα, Ερμής, Αθήνα 2007, σ. 63

¹⁵⁸ Mazower Mark, ό.π., σ. 46

¹⁵⁹ Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015, σ.638

¹⁶⁰ Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, Β' Τόμος, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 271

Συγκεφαλαιώνοντας, από το 1933 η επιρροή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας θα περάσει στον αντιβενιζελικό χώρο και έτσι ξεκινά μια προσπάθεια καθολικής κατάκτησης και διατήρησης του ελέγχου του Στρατού από το Λαϊκό Κόμμα, που θα τελεσφορήσει μετά το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935, και επιβάλλοντας φραγμό στην άνοδο των αντιπάλων τους στηρίζοντας εν τέλει την δικτατορία του Μεταξά, ο οποίος κατείχε και την στήριξη του βασιλιά Γεωργίου Β'.¹⁶¹

Τον Νοέμβριο του 1933, τώρα, τα πρώτα εκλογικά αποτελέσματα της Ισπανίας βρίσκουν τις συντηρητικές παρατάξεις ενδυναμωμένες, και ο ελληνικός Τύπος, όπως είναι φυσικό, θα καταπιαστεί με αυτή την πολιτική εξέλιξη. Ακόμα, στην φάση αυτή, δεν συναντάμε ακραιφνείς αντιδημοκρατικές εκδηλώσεις, με ελάχιστες εξαιρέσεις, και ως επί το πλείστον η εστίαση της κριτικής γίνεται υπέρ της αποτυχίας των αριστερών και των σοσιαλιστών κατά τα δύο πρώτα έτη της Δημοκρατίας, αλλά και στο ζήτημα της παλινόρθωσης του ισπανικού θρόνου. Η Μοναρχία δηλώνουν οι περισσότεροι δεν έχει ακόμα τις δυνάμεις για να δοκιμάσει την επιστροφή της. Για την *Εστία*, «η προσωπική αδράνεια του έκπτωτου σήμερον βασιλέως Αλφόνσου, [...] ο άγριος κομματικός ανταγωνισμός και η φαυλοκρατία των λυμαινόμενων του τόπου κομμάτων, εδημιούργησαν τόσον ζωηράν εις όλην την Ισπανίαν κατακραυγήν εναντίον της Μοναχίας, ώστε, παρ' όλας τας ισχυράς βάσεις τας οποίας το πολίτευμα αυτό είχεν εις ορισμένους κύκλους, πολύ δύσκολα ημπορεί να φαντασθεί κανείς, ότι μετά δύο ή τρία μόνον έτη θα επιτυγχάνετο μοναρχική παλινόρθωσης», παρά τις ελπίδες τις οποίες διέψευσε η Δημοκρατία στους «φιλήσυχους» και «εργαζόμενους Ισπανούς».¹⁶² Η *Ακρόπολις*, επίσης, υπογραμμίζει πως ο σφετερισμός από τους φιλομοναρχικούς της εκλογικής επιτυχίας της δεξιάς ως «ιδικήν των νίκην» είναι εκτός πραγματικότητας, διότι με την στήριξη στις συντηρητικές δυνάμεις ο ισπανικός λαός δήλωσε την οχείρωση του νέου δημοκρατικού ισπανικού πολιτεύματος και την προστασία του σε ένα δεύτερο επίπεδο από τον κομμουνισμό και την αναρχία. Οι Ισπανοί, γράφει, επιθυμούν «τάξιν και ησυχίαν υπό το δημοκρατικό πολίτευμα».¹⁶³ Εξάλλου, όπως σωστά θα περιγράψει η *Ακρόπολις* για το ζήτημα της παλινόρθωσης ο Χιλ Ρόμπλες δεν είχε αποσαφηνισμένη στάση.¹⁶⁴

Μόνο η *Ελληνική* βλέπει με τις εκλογές επιτυχία των μοναρχικών. Στο άρθρο της «ΟΙ ΛΑΟΙ ΞΥΠΝΟΥΝ» περιγράφει πως «ο ισπανικός λαός άρχισε ν' αντιλαμβάνεται ότι ανεχθείς όπως

¹⁶¹ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017, σ. 400- 407

¹⁶² *Εστία*, 20-11-1933, κύριο άρθρο με τίτλο «αι ισπανικά εκλογαί»

¹⁶³ *Ακρόπολις*, 22-11-1933, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «οι Ισπανίδες έδωσαν την νίκην στα κόμματα της Δεξιιάς»

¹⁶⁴ Στο ίδιο, 21-11-1933, τηλεγράφημα, σ. 4

μερικοί επιτήδριοι εκθρόνισαν την βασιλεύουσαν δυναστεία το 1931 και εγκαθίδρυσαν την Δημοκρατία, διέπραξε αφάλαμα μέγα», διότι το μόνο που προξένησε ήταν «αβεβαιότητα, στάσεις και επαναστάσεις». Η δημοκρατική πολιτειακή απόπειρα που πραγματοποιήθηκε μεταπολεμικώς «εις την Ελλάδα, Γερμανία και τώρα εις την Ισπανία αποδεικνύεται αποτυχούσα».¹⁶⁵

Πιο ουδέτερη στάση στο ζήτημα αυτό θα κρατήσει η *Πρωΐα*, η οποία ναι μεν δεν βλέπει άμεση πολιτειακή αλλαγή, διακρίνει όμως δε, πως «η Ισπανική Δημοκρατία δεν φαίνεται να εισέρχεται [...] εις την οδόν της παγίωσεως της». Η δεξιά χρειάζεται μία ισχυρή πλειοψηφία για να δημιουργήσει κυβέρνηση την στιγμή που η αριστερά διαθέτει μαχητικές οργανώσεις σε πολλές επαρχίες και πολλά αυτονομιστικά κινήματα.¹⁶⁶ Έτσι, «η Ισπανική Δημοκρατία, αντί να εύρη δια της λαϊκής ετυμηγορίας την ησυχίαν της και την παγίωσιν της τάξεως εις το εσωτερικόν, ερίφθη, τουναντίον, εις νέας περιπέτειας» και «δεν φαίνεται ότι θα υπερβή ταχέως την κρίσιμον στιγμήν της δημοκρατικής της αναπτύξεως».¹⁶⁷

Η κρίση στην Ισπανία τόσο για την *Εστία* όσο και για την *Καθολική*, οφείλεται στην αριστερή κυβέρνηση της περιόδου 1931-1933. Το βάρος των ευθυνών, για την *Εστία*, επιβαρύνει τους σοσιαλιστές, τους μαρξιστές και τους κομμουνιστές, διότι αυτοί όχι μόνο καταστρέφουν την οικονομία των χωρών και διασπούν την εθνική ενότητα, αλλά παράλληλα μάχονται μεταξύ τους και δημιουργούν ταραχές.¹⁶⁸ Η *Καθολική*, από την άλλη, επιλέγει να καυτηριάσει την διενέργεια των εκλογών, η οποία πραγματοποιήθηκε «μέσω πρωτοφανούς εκφοβισμού [...] εκ μέρους των άκρων αριστερών στοιχείων». Για τον λόγο αυτό η νίκη της δεξιάς προσλαμβάνει εξαιρετικό χαρακτήρα, ενώ παράλληλα γίνεται κατανοητό πως όταν «οι συντηρητικοί πολίται επιτελούν ενσυνειδήτως και χωρίς φόβον το εκλογικόν των καθηκόν η νίκη επιστρέφει τους ηθικούς και δικαίους των αγώνας».¹⁶⁹ Το κλίμα αυτό της τρομοκρατίας θα αναφερθεί και στον *Νέο Ριζοσπάστη*, όπου φιλοξενείται η προκήρυξη της Κ.Ε. του ΚΚΙ, η οποία δηλώνει: «Η κυβέρνηση [...] οργάνωσε εκλογές με την τρομοκρατία και το ψέμμα, με μέθοδες που δε μπορούν να συγκριθούν παρά τις μέθοδες ψευτο-εκλογών που έγιναν στις χώρες της φασιστικής διχτατορίας». Για το λόγο αυτό δεν αναγνωρίζει ως πραγματική

¹⁶⁵ *Η Ελληνική*, 21-11-1933, άρθρο με τίτλο «οι λαοί ξυπνούν»

¹⁶⁶ *Η Πρωΐα*, 21-11-1933, κείμενο στην στήλη «εις το περιθώριον των γεγονότων» με τίτλο «αι ισπανικάί εκλογαί»

¹⁶⁷ Στο ίδιο, 23-11-1933, κείμενο στη στήλη «εις το περιθώριον των γεγονότων» με τίτλο «η ανήσυχος Ισπανία»

¹⁶⁸ *Εστία*, 20-11-1933, ό.π.

¹⁶⁹ *Καθολική*, 07-12-1933, κείμενο στην στήλη «σκέψεις και γνώμη» με τίτλο «διδάγματα εξ Ισπανίας», σ.3

αντανάκλαση των ψήφων που έλαβε τον αριθμό των ψήφων που επικύρωσε «η κυβέρνηση και ο αντεπαναστατικός κρατικός της μηχανισμός».¹⁷⁰

Παρόλη, όμως, την ποικιλομορφία των απόψεων ως προς την εκλογική νίκη των δεξιών σχηματισμών, στα περισσότερα έντυπα συναντάται και ένα κοινό στοιχείο. Εκείνο που μοιράζονται είναι ο σχολιασμός της θετικής συμβολής των Ισπανίδων γυναικών, στις οποίες για πρώτη φορά δόθηκε το δικαίωμα ψήφου, στην νίκη της δεξιάς.

Οι Ισπανίδες «ασκούν δια πρώτην φοράν το εκλογικόν των δικαίωμα απέδειξεν ωριμότητα την οποίαν δεν θ' ανέμενε κανείς από γυναίκας [...] δώσασαι αυτά την νίκην εις τα συντηρητικά στοιχεία».¹⁷¹ Ωριμότητα, λοιπόν διακρίνει το *Έθνος*, ενώ για «φανατισμό» υπέρ των συντηρητικών θα κάνει λόγο η *Ακρόπολις*¹⁷² και η *Εστία*, η οποία τονίζει τα συντηρητικά και θρησκευτικά αισθήματα της γυναικείας πλειοψηφίας στην Ισπανία.¹⁷³ Η *Ελληνική*, τέλος, θεώρησε αναμενόμενη την επιλογή των γυναικών στο να ψηφίσουν μοναρχικούς και συντηρητικούς διότι, όπως μαρτυρούν οι ανταποκρίσεις, πιστεύουν πως «δημοκρατία σημαίνει αναρχία ενώ μοναρχία σημαίνει τάξις και ασφάλεια».¹⁷⁴

Ολοκληρώνοντας, και σε αντίθεση με τα παραπάνω, ο *Νέος Ριζοσπάστης* εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στις επιτυχίες του Κομμουνιστικού Κόμματος Ισπανίας και δεν αναλύει τα εκλογικά αποτελέσματα, παρά μόνο για να δηλώσει το αναπόφευκτο του Εμφυλίου Πολέμου αν τα εκλογικά αποτελέσματα που αναμένονταν να ολοκληρωθούν στις τρεις του Δεκέμβρη δεν αντιστάθμιζαν την επιτυχία των φιλομοναρχικών.¹⁷⁵ Έτσι με το πέρας των εκλογών μιλάει για τις μεγάλες κατακτήσεις του ΚΚΙ από το 1931 και την εκλογή έξι βουλευτών. Συγκεκριμένα, οι διαδηλώσεις και οι απεργίες που έλαβαν χώρα πριν τις εκλογές σε όλο το μήκος και πλάτος της Ισπανίας «με το σύνθημα της εργατοαγροτικής κυβέρνησης, διαβεβαιώνουν την ανάπτυξη και το δυνάμωμα της επορροής των κομμουνιστών πάνω στις εργατικές μάζες της Ισπανίας».¹⁷⁶ Αντίθετα, η *Πάλη των Τάξεων*, κάνει λόγο για «εξάντληση της επαναστατικής κατάστασης που άρχισε στην Ισπανία εδώ και τρία χρόνια με την πτώση της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα». Για το τροτσκιστικό αυτό έντυπο «οι αυθόρμητες επαναστατικές εξεγέρσεις του Ισπανικού λαού που έρριξαν την δικτατορία και άνοιξαν μία

¹⁷⁰ *Νέος Ριζοσπάστης*, 07-12-1933, άρθρο με τίτλο «ύστερα από τις εκλογές. Και κει οι ελληνικές καλπονοθεύσεις»

¹⁷¹ *Έθνος*, 20-11-1933, κείμενο με τίτλο «αι Ισπανίδες ψηφοφόροι»

¹⁷² *Ακρόπολις*, 22-11-1933, ό.π.

¹⁷³ *Εστία*, 20-11-1933, ό.π.

¹⁷⁴ *Η Ελληνική*, 21-11-1933, ό.π.

¹⁷⁵ *Νέος Ριζοσπάστης*, 22-11-1933, τηλεγράφημα, σ.4

¹⁷⁶ Στο ίδιο, 05-12-1933, τηλεγραφήματα στο πρωτοσέλιδο

επαναστατική κατάσταση δεν μπόρεσαν να συνειδητοποιηθούν και να καταλήξουν σε μία προλεταριακή Επανάσταση. Τ' αριστερά δημογωγικά κόμματα [...] μπόρεσαν να εξαντλήσουν την επαναστατική διάθεση του λαού» ενώ οι «επαναστατικές εκδηλώσεις του λαού εναντίον των κομμάτων αυτών μείνανε ή ακαθοδήγητες ή κακά καθοδηγημένες». Σε αυτό το αποτέλεσμα συνέβαλαν και οι αναρχικοί, αλλά «ιδίως η σταλινική Τρίτη Διεθνής, η οποία σε όλο αυτό το διάστημα έκανε ό,τι μπορούσε να βοηθήσει τις Κυβερνήσεις των δημοκρατικών κομμάτων. Έκλεισε τα μάτια της μπροστά στα γεγονότα, αρνήθηκε να οργανώσει το Κομμουνιστικό Κόμμα, να προπαρασκευάσει τα σοβιέτ, να χρησιμοποιήσει τα δημοκρατικά συνθήματα κ.τλ.». Για την *Πάλη των Τάξεων*, οπότε, το επαναστατικό κίνημα της Ισπανίας πληρώνει αυτά τα λάθη, «τα σπασμένα» δηλαδή της Γ' Διεθνούς.¹⁷⁷

Οι ισπανικές εξεγέρσεις του 1934 μέσα από τον ελληνικό Τύπο.

Το ξέσπασμα των εξεγέρσεων στην Ισπανία αν και διακρίθηκε ως θεματολογία στις ελληνικές εφημερίδες από ετερογένεια ως προς τον χαρακτήρα των σχολιασμών, το μεγαλύτερο μέρος αυτών εστίασε στην χρήση των προσφιλή όρων του «εμφυλίου πολέμου»¹⁷⁸, του «εμφυλίου σπαραγμού»¹⁷⁹, του «αλληλοσπαραγμού»¹⁸⁰ και της «αλληλοσφαγής»¹⁸¹. Αν και σποραδικά οι όροι αυτοί είχαν χρησιμοποιηθεί για την Ισπανία και στο παρελθόν, το 1934 για πρώτη φορά παρατηρείται η ευρεία χρήση τους, δηλώνοντας την ανυπέρβλητη πλέον αντίθεση των πολιτικών παρατάξεων, η οποία οδήγησε τελικά στον πόλεμο.

Το κύριο θέμα, όμως, που θα τις απασχολήσει θα είναι αυτό της Καταλονίας. Το αποσχιστικό κίνημα εκμεταλλευόμενο την συγκυρία των επαναστάσεων κηρύσσει άμεσα την ανεξαρτησία της Καταλονίας. Χαρακτηριστικά όλων όσων ειπώθηκαν γράφει η *Ακρόπολις*: «το σοβαρότερο αποτέλεσμα της αιματηράς κινήσεως των αριστεριζόντων στοιχείων της Ισπανίας [...] εναντίον της νέας Κυβέρνησης [...] φαίνεται ότι είναι η πραγματοποίηση της ανεξαρτησίας δημοκρατίας της Καταλονίας». Η Καταλονία, τονίζει η *Ακρόπολις*, αν ανεξαρτητοποιηθεί θα διαδραματίσει, σπουδαίο ρόλο στην Ευρώπη, «καθότι αποτελεί την ευφορώτερα, την πλουσιότεραν και βιομηχανικότεραν επαρχίαν της Ισπανίας, άνευ της οποίας αυτή πρόκειται να καταδικασθή εις άφευκτον θάνατον».¹⁸²

¹⁷⁷ *Η Πάλη των Τάξεων*, 23-11-1933, τηλεγραφήματα, σ. 4

¹⁷⁸ *Έθνος*, 06-10-1934, τηλεγραφήματα – ειδήσεις, σ. 6

¹⁷⁹ *Ελληνικόν Μέλλον*, 07-10-1934, άρθρο και τηλεγραφήματα

¹⁸⁰ *Ακρόπολις*, 10-10-1934, τηλεγραφήματα, σ.3

¹⁸¹ *Εστία*, 09-10-1934, κύριο άρθρο με τίτλο «μετά την Ισπανίαν η Ελλάς»

¹⁸² *Ακρόπολις*, 07-10-1934, άρθρο και τηλεγραφήματα, σ.5

Η κατάσταση της Ισπανίας παρουσιάζεται αφενός κρίσιμη, αφετέρου χαρακτηρίζεται εμμέσως ή αμέσως ως ανυπέρβλητη. Η *Πρωΐα* για παράδειγμα δηλώνει πως η πολιτικά ανώμαλη κατάσταση «δεν είναι πλέον δυνατόν να εκκαθαρισθῇ παρά με μιας οριστικήν επικράτησιν του ενός των αντιπάλων – της κυβερνήσεως ή των ηνωμένων κομμάτων της αριστεράς».¹⁸³ Η ολική επικράτηση του ενός έναντι του άλλου, διαχρονικός χαρακτήρας ενός εμφυλίου, θα τονιστεί σε μεγαλύτερη κλίμακα το 1936, με το ξέσπασμα, δηλαδή, του τριετούς εμφυλίου της Ισπανίας. Πάντως, την δεδομένη στιγμή, η *Πρωΐα* δεν διαβλέπει σύντομα μία «οριστικήν λύσιν της εν Ισπανία ανωμαλίας», γιατί ακόμα κι εάν οι αντιδράσεις των αριστερών στοιχείων εξουδετερωθούν πλήρως, αυτό συνεπάγεται για την εφημερίδα, «ότι εις την Ισπανίαν θα καθιδρυθῇ μια διχτατορική διακυβέρνησις της άκρας δεξιάς, με πιθανήν ανακίνησιν και του μοναρχικού ζητήματος».¹⁸⁴

Η καταστολή των εξεγέρσεων ούτε για τον *Ημερήσιο Κήρυκα* σημαίνει επιστροφή στην σταθερότητα, αφού η Ισπανία μαστίζεται από άλυτα ακόμα προβλήματα, όπως το αγροτικό ζήτημα. Για την εφημερίδα, η δεξιά κυβέρνηση «αρνείται ν' αντιμετωπίση ρεαλιστικώς τα ζωτικά προβλήματα της Ισπανίας», ενώ οι σοσιαλιστές έχουν ως μοναδική απάντηση την επανάσταση και «προπαγανδίζουν απροκαλύπτως τον εμφύλιον πόλεμον, την ανατροπήν της κεφαλαιοκρατίας, την εγκατάσταση των Σοβιέτ».¹⁸⁵

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα την ανάλυση που έδωσε ο *Ημερήσιος Κήρυξ*, το *Κράτος* δεν επιλέγει να μιλήσει για την ανικανότητα της ισπανικής κυβέρνησης, αλλά αντίθετα θεωρεί ως αίτιο της «απόπειρας των κομμουνιστικών και αναρχικών στοιχείων εναντίον της ενόμου τάξεως και του κατά πλειονότητα συντηρητικού πληθυσμού» τον «άκρατο φιλελευθερισμό» που επήλθε μετά την υπερίσχυση των δημοκρατικών κομμάτων.¹⁸⁶

Στο πλαίσιο αυτό, η *Εστία* δηλώνει πως «εάν ευρίσκετο εις την Μαδρίτην ένας Μουσσολίνι ή ένας Χίτλερ, η τάξις ουδέποτε θα είχε διασαλευθῇ και το ισπανικό έθνος θ' αντιμετώπιζεν αδιάσπαστον τας κινδύνους της οικονομικής κρίσεως», αλλά γράφει επίσης πως «η αλληλοσφαγή της Ισπανίας δεικνύει καθαρά τον δρόμον, προς τον οποίον άγουν ο αφηνιάσης κοινοβουλευτισμός και τα αριστερίζοντα Συνταγμάτων οιονδήποτε κ.κ. Παπαναστασίου». Τοιουτοτρόπως, η *Εστία* προβαίνει σε μία συσχέτιση του ισπανικού πολιτικού γίνεσθαι με το

¹⁸³ *Πρωΐα*, 07-10-1934, κείμενο στη στήλη «εις το περιθώριον των γεγονότων» με τίτλο «η Ισπανική επανάστασις»

¹⁸⁴ Στο ίδιο, 08-10-1934, κείμενο στη στήλη «εις το περιθώριον των γεγονότων» με τίτλο «προς δικτατορίαν εν Ισπανία»

¹⁸⁵ *Ημερήσιος Κήρυξ*, 08-10-1934, ενημερωτικό άρθρο

¹⁸⁶ *Κράτος*, 07-10-1934, κείμενο στη στήλη «επίκαιρα» με τίτλο «το ισπανικόν δράμα»

ελληνικό, υιοθετώντας την κρίση πως πολύ σύντομα, και εφόσον αφεθεί η χώρα στον κοινοβουλευτισμό, θα πραγματοποιηθούν και στην Ελλάδα οι γενικές απεργίες, τα οδοφράγματα, οι δολοφονίες και τα αποσχιστικά κινήματα.¹⁸⁷

Ουσιαστικά, μπροστά στο Ενιαίο Αριστερό Μέτωπο που δημιουργείται στην Ελλάδα, η *Εστία* συγκρίνει τις δύο χώρες λέγοντας πως όταν «αύριον – πολύ γρόγορα – η Ελλάδα θα παρουσιάζει το θέαμα που παρουσιάζει σήμερα η Ισπανία, όταν τα χωριά και οι κωμοπόλεις θα καταλαμβάνονται από τους κομμουνιστάς, αι γέφυραι θα ανατινασώνται, οι σιδηροδρομικοί συρμοί θα εκτροχιάζονται, το αίμα θα ρέη εις τους δρόμους των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης – τότε θα είνε πλέον πολύ αργά».¹⁸⁸ Σε άλλο άρθρο, συμπληρώνοντας και επαυξάνοντας τα παραπάνω, υποστηρίζεται πως «η εξέλιξη [των ισπανικών] γεγονότων [...] αποδεικνύει το τεράστιον κακόν που ημπορεί να κάμη εις μίαν χώραν η συνεργασία σοσιαλιστών και κομμουνιστών και η ύπαρξις συμπαγών οργανώσεων με μοναδικόν σκοπόν την υπαγωγήν μιας χώρας υπό τας αμέσους εμπνεύσεις και διαταγές της Μόσχας». Για τον λόγο αυτό εξάλλου, δηλώνεται επιπροσθέτως πως η ισπανική κυβέρνηση πρέπει να εκμεταλλευτεί την νίκη της και «να συνεχίσουν τον αγώνα μέχρι της οριστικής εξοντώσεως του κακού αυτού εσωτερικού εχθρού της χώρας των».¹⁸⁹ Η *Εστία*, λοιπόν, εκφέρεται υπέρ της ανάγκης μιας καθολικής επικράτησης της κυβέρνησης έναντι των αντιπάλων της, δηλώνοντας βέβαια όπως και η *Πρωΐα*, στην αδυναμία υλοποίησης μιας μέσης λύσης, παίρνοντας όμως σαφή θέση υπέρ ενός εκ των αντιπάλων. Αντίθετα, ο Ημερήσιος Κήρυξ βλέπει την πολιτική αστάθεια της Ισπανίας ως απόρροια της μη υποστήριξης των μετριοπαθών κομμάτων, τα μόνα ικανά να «να κυβερνήσουν αυτοτελώς, με ησυχίαν και σταθερότητα».¹⁹⁰

Σε αντιδιαστολή με την *Εστία*, στη *Πατρίδα*, σε κείμενο του ποιητή και δημοσιογράφου Κώστα Ουράνη, δηλώνεται πως από τους αδαείς των ισπανικών πραγμάτων το αυτονομιστικό κίνημα της Καταλονίας θα θεωρηθεί «ως μια ζωηροτέρα των άλλων, αλλ' ελάχιστα κατά βάθος σοβαρά, εν πάση δε περιπτώσει εγκληματική ενέργεια των ιδίων αυτών στοιχείων [των αριστερών] – κάτι ως μια προσπάθεια την οποίαν θα έκαμαν π.χ. εις ημάς κομμουνιστικά τινά στοιχεία προς αυτονόμησιν της Μακεδονίας». Αυτό όμως, διαβεβαιώνει πως δεν ισχύει διότι η φύση και ο χαρακτήρας του καταλανικού χωριστικού κινήματος είναι διαφορετικός από τον

¹⁸⁷ *Εστία*, 09-10-1934, κύριο άρθρο με τίτλο «μετά την Ισπανίαν, η Ελλάς»

¹⁸⁸ Στο ίδιο, 07-10-1934, κύριο άρθρο με τίτλο «το κοινόν ερυθρόν μέτωπον»

¹⁸⁹ Στο ίδιο, 08-10-1934, κύριο άρθρο με τίτλο «τα τραγικά γεγονότα εις Βαρκελώνην και την λοιπόν Ισπανίαν»

¹⁹⁰ *Ημερήσιος Κήρυξ*, 07-10-1934, άρθρο με τίτλο «ο εμφύλιος πόλεμος εις την Ισπανίαν»

κοινωνικής φύσεως αγώνα που λαμβάνει χώρα στην υπόλοιπη Ισπανία και απλώς οι Καταλανοί εκμεταλλεύτηκαν την επανάσταση για τους δικούς τους σκοπούς.¹⁹¹

Η απειλή του κοινωνικού καθεστώτος μέσω των συνεργασιών των αριστερών κομμάτων αρχίζει πλέον να λαμβάνει σημαίνον ένταση. Με τα λόγια του *Ριζοσπάστη*, η δράση του ενιαίου μετώπου «αποτελεί μια άμεση και ζωντανή απειλή ενάντια στο αστικοτσιφλικάδικο καθεστώς». Μπροστά στις «φασιστικές επιδιώξεις» της ισπανικής κυβέρνησης, το ισπανικό προλεταριάτο απάντησε με απεργία που εξέλαβε εν τέλει «μαχητικό χαρακτήρα».¹⁹² Για την φύση γενικά των μετώπων, ο *Ριζοσπάστης* δηλώνει πως οι κομμουνιστές «είναι απόλυτα πεπεισμένοι ότι μία κοινή δράση μπορεί να κάνει αδύνατη την επικράτηση του φασισμού. Η Ισπανία, η Γαλλία και οι άλλες χώρες μας φωτίζουν τον δρόμο. Εκεί που το Ενιαίο Αντιφασιστικό Μέτωπο είναι πραγματικότητα κι' έχουν δώσει γερά τα χέρια κομμουνιστές, σοσιαλιστές κλπ., ο φασισμός βρίσκει μια τέτοια ισχυρή αντίσταση που σπάζει τα μούτρα του και ματαιώνονται τα σχέδιά του». Το ίδιο πρέπει, άρα, να συμβεί και στην Ελλάδα ώστε να εμπεδωθεί «στους φασίστες ότι το Ενιαίο Αντιφασιστικό Μέτωπο αγρυπνεί και προετοιμάζεται γοργά για να συντρίψει κάθε φασιστική απόπειρα, να κάνει αδύνατη τη νίκη του φασισμού».¹⁹³

Δεν παραβλέπει όμως, τελικώς, τις αδυναμίες που παρουσίασε το ισπανικό επαναστατικό κίνημα και που τελικά οδήγησαν στην γρήγορη ήττα του. Για τον *Ριζοσπάστη*, λοιπόν, το βασικό πρόβλημα της Επανάστασης στην Ισπανία ήταν το γεγονός πως «το προλεταριάτο, ακολουθώντας στην πλειοψηφία του τους σοσιαλιστές και τους αναρχικούς, δεν είχε ξεκαθαρισμένη μαρξιστική-λενινιστική προοπτική για την ανάπτυξη της επανάστασης και έτσι δεν μπορούσε να συγκεντρώσει γύρω του την αγροτιά, τους καταπιεζόμενους από το ισπανικό ιμπεριαλισμό λαούς, τους μικροαστούς των πόλεων, τον στρατό». Το σοσιαλιστικό κόμμα αγνοεί σε τέτοιο βαθμό τους αγρότες, που ενώσω ήταν κυβέρνηση δεν υλοποίησε αξιοσημείωτη αγροτική μεταρρύθμιση. Οι αναρχικοί από την άλλη, «με τον επαναστατικό τους τοιχοδιοχτισμό, που τόσο καθαρά φάνηκε στις τρεις εξεγέρσεις που αυτοί οργάνωσαν (Δεκέμβρης 1932, Γενάρης και Δεκέμβρης 1933) ωδήγησαν τις εργαζόμενες μάζες που τους ακολουθούσαν στην ήττα», εξασθενώντας με τον τρόπο αυτό την δυναμική της Επανάστασης. Το ΚΚΙ, έτσι, καθίσταται το μοναδικό κόμμα που μπορεί να εγγυηθεί την επαναστατική

¹⁹¹ *Πατρίς*, 10-10-1934, άρθρο με τίτλο «τα βαθύτερα αίτια της ισπανικής επανάστασης»

¹⁹² *Ριζοσπάστης*, 07-10-1934, άρθρο με τίτλο «η ανάπτυξη της ισπανικής επανάστασης»

¹⁹³ Στο ίδιο, 12-10-1934, κύριο άρθρο με τίτλο «η φωνή της Κομμουνιστικής Διεθνούς»

προοπτική με επιτυχία, και ακολουθώντας την Κομμουνιστική Διεθνή θα νικήσει το φασισμό και θα υποστηρίξει αληθινά τον ισπανικό λαό.¹⁹⁴

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου τον Φεβρουάριο του 1936 και ο δρόμος προς τον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο

«Μαλακή Κατασκευή με Βρασμένα Φασόλια – Προαίσθημα Εμφυλίου Πολέμου»¹⁹⁵

Καθοριστικός παράγοντας για τα αποτελέσματα των εκλογών του 1936, αποτέλεσε η κορύφωση της κυβερνητικής κρίσης του προηγούμενου έτος. Αφενός η Αριστερά, μέσα από όλα όσα ακολούθησαν από τις εξεγέρσεις, βγήκε ενωμένη έναντι του κεντροδεξιού κυβερνητικού μετώπου και αφετέρου η κρίση που ξέσπασε με τα σκάνδαλα των ριζοσπαστών, κονιορτοποίησε την ισχύ του κεντρώου αυτού σχηματισμού. Συγκεκριμένα, αρχικά εξήλθε στην επιφάνεια ο χρηματισμός ριζοσπαστών υπουργών από Δανό που κατά παραβίαση του νόμου επιθυμούσε να εισάγει ένα νέο παιχνίδι τζόγου σε διάφορες ισπανικές πόλεις. Το δεύτερο σκάνδαλο που κλόνισε την κυβέρνηση ήταν η υπόθεση κατάχρησης από το θησαυροφυλάκιο των αποικιών.¹⁹⁶

Απόληξη όλων των ταραχών και των διαιρέσεων, ήταν η τελική πόλωση της ισπανικής κοινωνίας σε δύο σχηματισμούς. Με αφορμή τις εκλογές δημιουργήθηκαν δύο εκλογικά μέτωπα. Το ένα ήταν το Λαϊκό Μέτωπο. Σε αυτό συμμετείχαν φιλελεύθεροι αστοί, το σοσιαλιστικό κόμμα που αν και μεγάλο παρέμενε εσωτερικά διαιρεμένο, το μικρό αλλά οργανωμένο ΚΚΙ, καθώς και άλλες εργατικές οργανώσεις όπως π.χ. η UGT.¹⁹⁷ Οι αναρχικές ομάδες δεν θέλησαν να συμμετάσχουν, αλλά την τελευταία στιγμή παρότρυναν τους οπαδούς τους να υποστηρίξουν το μέτωπο με την ψήφο τους.¹⁹⁸

Στον αντίποδα, βρίσκουμε το Εθνικό Μέτωπο, το οποίο συμπεριλάμβανε την CEDA, τους μοναρχικούς, τους ορθόδοξους και τους καρλιστές. Επιπλέον, συμμετείχαν και διάφορα άλλα

¹⁹⁴ Στο ίδιο, 07-10-1934, ό.π.

¹⁹⁵ Ονομασία πίνακα του Σαλβαδόρ Νταλί. Ο αρχικός τίτλος του πίνακα ήταν «μαλακή κατασκευή με βρασμένα φασόλια» και είχε δημιουργηθεί έξι μήνες πριν το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος μετονομάστηκε αργότερα σε «προαίσθημα εμφυλίου πολέμου». Ο πίνακας απεικονίζει ένα σώμα να αυτοδιαμελίζεται και ως σύνολο αποτελεί μια παρομοίωση της Ισπανίας και του εμφυλίου που είναι έτοιμος να ξεσπάσει.

¹⁹⁶ Brenan Gerald, ό.π., σ.479-481

¹⁹⁷ Hugh Thomas, ό.π., σ.18-19

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ.164

αστικά κόμματα, εκ των οποίων κάποια εξέφρασαν το κεντρώο πολιτικό φάσμα, που δεν γνώρισε όμως ιδιαίτερη εκλογική επιτυχία.¹⁹⁹

Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η νίκη του Λαϊκού Μετώπου, δείχνοντας πως ο σκληρός κατασταλτικός μηχανισμός της Δεξιάς είχε ισχυροποιήσει την συσπείρωση των Αριστερών. Η κυβέρνηση θα σχηματιστεί εν τέλει από φιλελεύθερους ρεπουμπλικάνους, που θα βασίζονταν ωστόσο στην εργατική τάξη η οποία διακατέχονταν από έναν επαναστατικό αναβρασμό. Η Δεξιά θορυβημένη από την έστω και με ελάχιστη διαφορά νίκη του Λαϊκού Μετώπου ξεκίνησε την προετοιμασία της για πόλεμο. Στο πρόγραμμά της συγκαταλέγονταν η χρησιμοποίηση ομάδων εφόδου με την αποστολή να προλειάνουν το έδαφος για μελλοντική δικτατορική επιβολή.²⁰⁰

Παράλληλα άρχισαν να διαδίδονται φήμες για την «αποκατάσταση της τάξης» στην χώρα από τον στρατό, ενώ απειλές και προειδοποιήσεις εξαπλώνονταν σε ολόκληρη την Ισπανία. Μάλιστα προς όξυνση της κατάστασης και την νομιμοποίηση μια στρατιωτικής επέμβασης στην πολιτική, άρχισαν να διαδίδονται εσκεμμένα φήμες για πυρπολισμούς εκκλησιών.²⁰¹

Η ήττα της Δεξιάς, οδήγησε τους αντιδραστικούς στην εξεύρεση άλλων δυνάμεων. Έτσι, η CEDA έχανε σιγά-σιγά το κύρος της και πολλοί Δεξιοί στράφηκαν προς τον γιο του δικτάτορα της περιόδου 1923-1930 και το κόμμα του, που είχε ιδρύσει το 1933, δηλαδή την Ισπανική Φάλαγγα του Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα.²⁰²

Η Φάλαγγα επιδόθηκε στην τρομοκρατία κατά της Αριστεράς, με στόχο την αποσταθεροποίηση τόσο της ίδιας της κυβέρνησης όσο και της Β' Δημοκρατίας γενικά. Η βία άρχισε να κλιμακώνεται και η τελική λύση θα δοθεί μέσω της γνώριμης επέμβασης του στρατού, που αποτελεί μία «ιστορική παράδοση» της Ισπανίας. Οι λόγοι, εκτός των άλλων, ήταν για να βάλουν τέλος στην αρχή της κομμουνιστικής επανάστασης που σχεδιάζόταν, καθώς και να επαναφέρουν την χώρα στην τάξη και στον νόμο.²⁰³ Αν υπολογίσει κανείς την επιρροή του κομμουνιστικού κόμματος, ένα κομμουνιστικό πραξικόπημα ήταν αδύνατο να υπάρξει. Αν από την άλλη, εννοούσαν μια επανάσταση γενικά, τότε υπήρχε βάση, διότι οι ενδείξεις ήδη από το παρελθόν καταδείκνυαν μια έντονη κοινωνική επαναστατική διάθεση.²⁰⁴

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ.19

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ.18-19· Preston Paul, «ο μεγάλος εμφύλιος πόλεμος: πολιτική ιστορία της Ευρώπης 1914-1945», *ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 241

²⁰¹ Hugh Thomas, ό.π., σ. 19

²⁰² Σφήκας Θανάσης Δ., ό.π., σ.58

²⁰³ Στο ίδιο, σ.58-59· Φιλιππής Δημήτρης Ε., *Ισπανικός εμφύλιος (1936-1939) διαίρεση, διχόνοια και διχασμός στην Ισπανία του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σ.53-54

²⁰⁴ Ranzato Gabriele, ό.π., σ.62

Το Κομμουνιστικό Κόμμα, ακόμα και κατά την πρώτη φάση του εμφυλίου στην Ισπανία παρέμενε ένα μικρό τμήμα του Λαϊκού Μετώπου, αφού οι σοσιαλιστές, οι αναρχικοί και οι φιλελεύθεροι της Καταλονίας ήταν σαφώς περισσότεροι. Η απειλή από τον μπολσεβικισμό προέχονταν κατά βάση από την ενόχληση των συντηρητικών κάθε φορά που οι αντίπαλοί τους έπαιρναν την κυβέρνηση στα χέρια τους.²⁰⁵

Η περίοδος που ακολουθεί θα χαρακτηριστεί από την πάλη μεταξύ της λευκής και ερυθράς τρομοκρατίας, η οποία θα οδηγήσει την κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου στο να φυλακίσει τον Χοσέ Αντόνιο και να δικάσει ως παράνομη την Φάλαγγα. Ταυτόχρονα έγιναν προσπάθειες καταστολής του αναρχικού κινήματος. Σταδιακά, το δίπολο επανάσταση και αντεπανάσταση αποκρυσταλλώνονταν σε έναν ανοιχτό πολεμικό αγώνα. Τον Ιούλιο του 1936, ξέσπασαν στις περισσότερες Ισπανικές πόλεις πληθώρα στρατιωτικών εξεγέρσεων. Η πόλωση γίνονταν πόλεμος.²⁰⁶

Η ελληνική πολιτική κατάσταση την περίοδο του 1935-1936.

Ορόσημο του πολιτικού γίνεσθαι της περιόδου αυτής στην Ελλάδα αποτελεί το κίνημα της 1^η Μαρτίου του 1935, το οποίο εκδηλώθηκε από τον βενιζελικό χώρο με δικαιολογία τον κίνδυνο του πολιτεύματος και την παλινόρθωση της βασιλείας. Η απουσία ενός ηγετικού προσώπου στο κίνημα, ο συλλογικός επιχειρησιακός χαρακτήρας του, τα στρατηγικά λάθη και η εσωτερική ανομοιομορφία που το χαρακτήριζε, οδήγησε στην εύκολη καταστολή του, ενώ παράλληλα χρησιμοποιήθηκε από τον ακραίο αντιβενιζελικό χώρο ως εφελτήριο για την σταδιακή συρρίκνωση της δημοκρατίας και την πλεύση προς το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας²⁰⁷. Σε τελική ανάλυση, το τελευταίο αυτό βενιζελικό κίνημα κατέληξε να αποσταθεροποιήσει και να διαλύσει το πολιτειακό καθεστώς, το οποίο ευαγγελίζονταν πως ήθελε να προστατεύσει²⁰⁸.

Συνοπτικά, η χώρα κηρύσσεται σε κατάσταση πολιορκίας, συλλαμβάνονται οι πολιτικοί αντίπαλοι, πραγματοποιείται εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από του βενιζελικούς, περιορίζονται τα ατομικά δικαιώματα, η νομοθετική λειτουργία περνάει πλήρως στο χέρι της κυβέρνησης, ενώ προκηρύσσονται εκλογές για εθνοσυνέλευση, στις οποίες θα απέχουν οι βενιζελικοί. Το Λαϊκό Κόμμα διακλαδίζεται σε μετριοπαθείς και ακραίους φιλοβασιλικούς,

²⁰⁵ James Joll, *Η Ευρώπη 1870-1970*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 476-478

²⁰⁶ Σφήκας Θανάσης Δ., ό.π., σ.58-59· Φιλίππης Δημήτρης Ε., *Ισπανικός εμφύλιος (1936-1939) διαίρεση, διχόνοια και διχασμός στην Ισπανία του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σ.53-54

²⁰⁷ Βλαχόπουλος Σπύρος, ό.π., σ.29-49

²⁰⁸ Μαυρογορδάτος Γιώργος, «μεταξύ δύο πολέμων, πολιτική ιστορία 1922-1940», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000, Τόμος ζ', ο μεσοπόλεμος 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.25-26

αφού πλέον ο ενοποιητικός παράγοντας της βενιζελικής παράταξης απουσιάζει. Το πολιτειακό ζήτημα θα παίζει τον σημαίνοντα ρόλο στις συζητήσεις της εθνοσυνέλευσης μέχρι τον Ιούλιο όπου η εθνοσυνέλευση θα διακοπεί για τρεις μήνες, αφού προηγουμένως έχει εγκριθεί δημοψήφισμα. Η αρχική ουδετερότητα της κυβέρνησης κάμπτεται υπό τις πιέσεις της ακραίας πτέρυγας και έτσι, τον Σεπτέμβριο ο Τσαλδάρης δηλώνει ανοικτά υπέρ της βασιλείας. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου πως η αναγνώριση της αβασίλευτης από το Λαϊκό Κόμμα είχε πραγματοποιηθεί σχετικά πρόσφατα, δηλαδή το 1932. Αυτό όμως δεν ικανοποιεί τους ακραία βασιλόφρονες, οι οποίοι ζητούν άμεση αποκατάσταση του βασιλικού θρόνου και επικυρωτικό δημοψήφισμα στην συνέχεια. Έτσι, η 10^η Οκτωβρίου του 1935 θα αποτελέσει την τελευταία μέρα ζωής της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, αφού ανατρέπεται ο Τσαλδάρης από τους Α. Παπάγο, Γ. Ρέππα, Δ. Οικονόμου, οι οποίοι τοποθετούν τον Κονδύλη στο πρωθυπουργικό αξίωμα. Η κυβέρνηση του τελευταίου θα διοριστεί από Επαναστατική Επιτροπή και θα ορκιστεί ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης, χωρίς μάλιστα να κατέχει την πλειοψηφική εμπιστοσύνη της, μιας και παρέμενε πιστή στον Τσαλδάρη.²⁰⁹

Χωρίς να αφήσουν καθόλου χρόνο, καταργείται το Σύνταγμα του 1927, κηρύσσεται κατάσταση πολιορκίας και περιορίζεται η ελευθερία της έκφρασης και της ελευθεροτυπίας. Τον Νοέμβριο, κατόπιν νοθείας επικυρώνεται με δημοψήφισμα και το τέλος της Ελληνικής Δημοκρατίας με τα ποσοστά υπέρ της βασιλείας να ξεπερνούν το 97% και ο Γεώργιος ο Β' επανήλθε στην πρωτεύουσα²¹⁰. Η ιδιοποίηση της νομοθετικής λειτουργίας από την εκτελεστική εξουσία, αν και δεν αποτελεί φαινόμενο αποκλειστικά εκείνου του τεταμένου χρόνου, αλλά ένα φαινόμενο ενισχυόμενο ολοένα και περισσότερο μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, σίγουρα βρίσκεται στο ζενίθ στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Η κρίση του κοινοβουλευτισμού και η αντιμετώπιση του κοινοβουλίου με δυσπιστία, οδήγησε στην έκδοση αναγκαστικών νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων από την κυβέρνηση, πρακτική που αιτιολογούνταν θεωρητικά με την αρχή “salus populi suprema lex esto”, δηλαδή «η σωτηρία της πατρίδας είναι ο υπέρτατος νόμος».²¹¹

Μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 και για όλους τους μήνες που προηγήθηκαν της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, κάθε προσπάθεια βολιδοσκοπήσεων για συνεργασία αποτύχανε λόγω των αδιάλλακτων στοιχείων. Ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος είχε ασκήσει

²⁰⁹ Βλαχόπουλος Σπύρος, ό.π., σ. 49-56· Μελετόπουλος Μελέτης Η., *η βασιλεία στην νεότερη ελληνική ιστορία, από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1994, σ. 125-131

²¹⁰ Παπαδημητρίου Δέσποινα, «επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 20^ο αιώνα», *η Ελλάδα στον 19^ο & 20^ο αιώνα, εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις τόπος, Αθήνα 2010, σ.217-218

²¹¹ Βλαχόπουλος Σπύρος, ό.π., σ.56-63, 187-193, 294-323

έντονο φιλομοναρχικό αγώνα τα τελευταία χρόνια, επιλέχθηκε από τον βασιλιά για το Υπουργείο των Στρατιωτικών το Μάρτιο, ενώ έντονες δυσανασχετήσεις προκάλεσε το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα, δηλαδή μεταξύ Φιλελευθέρων και Κομμουνιστών, το οποίο υπόσχονταν την στήριξη των δευτέρων στον αρχηγό των φιλελευθέρων έναντι της ανακλήσεως του Ιδιωνύμου και την απόδοση αμνηστίας²¹². Η πολιτική αδιαλλαξία συνεπάγονταν πολιτικό αδιέξοδο, και παρά τις φωνές περί εύρεσης συναινετικής λύσης, η πολιτική πόλωση, η οποία είχε δεχτεί όξυνση από το 1933 και την αναζωπύρωση του Εθνικού Διχασμού, φαινόταν άκρως δισεπίλυτη.

Η κοινωνική διαίρεση και η τεταμένη πολιτική ατμόσφαιρα στην Ισπανία στο επίκεντρο του ελληνικού Τύπου.

Η Ισπανική Δημοκρατία από το 1933 δέχονταν ολοένα και μεγαλύτερους εσωτερικούς κλυδωνισμούς και η πολιτική αλλά και κοινωνική διαίρεση διαρκώς βάθαινε. Η κατάσταση αυτή γίνονταν αντιληπτή από όλους τους παρατηρητές της περιόδου, ανεξαρτήτως πολιτικού φάσματος και ιδεολογικής τοποθέτησης.

Τούτων ειπωμένων, ένα μεγάλο μέρος της ανταπόκρισης των ισπανικών εκλογών του Φεβρουαρίου του 1936 από τις ελληνικές εφημερίδες εξέφρασε την ανησυχία για το «ισπανικό δράμα» των τελευταίων ετών, κάνοντας λόγο για βαριά πολιτική κρίση και αβέβαιο μέλλον με έντονες προστριβές.

Χαρακτηριστικά, η *Μακεδονία*, αναφέρει πως η ισπανική εσωτερική διαμάχη ξεπερνά αυτή των Ελλήνων. Συγκεκριμένα, δηλώνει πως οι Έλληνες παρακολουθώντας όσα συμβαίνουν στην Ισπανία, μπορούν να «παρηγορηθούν», διότι οι ισπανικές διαμάχες φθάνουν μέχρι «αλληλοεξοντώσεως». Η διαμάχη και η διαίρεση των Ισπανών είναι τόσο έντονη που η σύρραξη των αντιμαχόμενων ομάδων καταντά εξοντωτική. Για τον λόγο αυτό, δεν μπορεί να κάνει καμία πρόβλεψη πέραν της πολιτειακής σταθερότητας.²¹³

Με την νίκη των αριστερών κομμάτων, μία πληθώρα ελληνικών εντύπων μίλησαν για τον κίνδυνο της κοινωνικής αλλαγής. Ο *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος* για παράδειγμα έγραψε για την νίκη αυτή πως «εκφράζονται πολλοί φόβοι δια την διατήρησιν του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος εν τη χώρα τούτη».²¹⁴ Η κατάσταση στην Ισπανία είναι τέτοια που όπως και κατά τις προηγούμενες εκλογές (1931 και 1933) επικρατεί η βίαιη «σύγκρουσις των

²¹² Παπαδημητρίου Δέσποινα, ό.π., σ.218· Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ.131-132

²¹³ *Μακεδονία*, 16-02-1936, ενημερωτικό άρθρο

²¹⁴ *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 20-02-1936, άρθρο με τίτλο «αι συνέπειαι των δημοκρατιών»

δύο ασυμφιλίωτων ρευμάτων», ενώ η Μαδρίτη βρίσκεται «εις την λαίλαπα του εμφυλίου πολέμου».²¹⁵

Αβέβαιη και επισφαλής χαρακτηρίζει την ισπανική ζωή και ο *Ημερήσιος Κήρυξ*, όπου «η δημοκρατία, κληρονόμος όλων των ελαττωμάτων του προηγούμενου καθεστώτος είχε να παλαίσει με τρομεράς δυσχέρειας πολεμουμένη συγχρόνως και από τους ισχυρούς συμμάχους του παλαιού καθεστώτος, τους μοναρχικούς, τους μεγάλους γαιοκτήμονες και τον κλήρον».²¹⁶ Παρόλα αυτά, αν και κάθε πρόβλεψη είναι επισφαλής και πρόωρη, πιστεύει πως υπό την επιρροή των σοσιαλιστών η νέα δημοκρατική κυβέρνηση θα προσπαθήσει να «κρημνίση τας ακροπόλεις της αντιδράσεως». Όμως η συνέχιση της αναστάτωσης δεν απαλύνεται, διότι αφενός η Δεξιά ίσως αντιδράσει, αλλά και αφετέρου έχουν δημιουργηθεί πολλά και άλυτα μίση.²¹⁷

Στην πιθανή ευεξία με την νίκη του Λαϊκού Μετώπου, προβλέπει σε αντίθεση με τα παραπάνω η *Ακρόπολις*, η οποία πιστεύει πως θα τεθούν οι βάσεις για την εσωτερική τάξη, αλλά, και την χάραξη μιας νέας γραμμής «κοινωνικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων». Επιπλέον, από την πλευρά της εξωτερικής πολιτικής, δηλώνεται πως δίνει το στίγμα της στην «προσπάθειαν της διατηρήσεως της ειρήνης».²¹⁸

Η παραπάνω θέση της *Ακρόπολις* αποτελεί βεβαίως την εξαίρεση. Οι περισσότεροι κάνουν λόγο για έναν εν δυνάμει εμφύλιο πόλεμο. Ο *Δημοκράτης* της Μυτιλήνης παραδείγματος χάριν, αναφέρει πως η Ισπανία δεν έχει να φοβάται κάποιον εξωτερικό κίνδυνο ή πόλεμο – αφού ως λαός είναι «οπισθοδρομικός, τελείως αδιάφορος για την πρόοδο, για την οποίαν υπερηφανεύονται τα βόρεια κράτη και δεν έχουν παρά ελάχιστο ενδιαφέρον για τις υποθέσεις των άλλων κρατών»²¹⁹ - αλλά «το μόνο που έχει να φοβάται είναι ο εμφύλιος πόλεμος»²²⁰.

Για νίκη παρά την καταστολή των επαναστατικών στοιχείων κάνει λόγο η αντιβενιζελική εφημερίδα *Βραδυνή*, όπου παραμένει αβέβαιο το ξέσπασμα ενός εμφυλίου πολέμου, λόγω της συντριπτικής νίκης των αριστερών. Η αριστερή κυβέρνηση χαίρει της λαϊκής πλειοψηφίας, αλλά πρόβλημα είναι δυνατόν να αναπτυχθεί αν το Κέντρο και η Δεξιά αρνηθούν να παραδώσουν την εξουσία²²¹. Παρόμοια, η *Πρωΐα* δηλώνει πως η Ισπανία αν και παραμένει

²¹⁵ Στο ίδιο, 20-02-1936, ό.π., σ.5

²¹⁶ *Ημερήσιος Κήρυξ*, 19-02-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «η νίκη της αριστεράς εις τα ισπανικά εκλογάς»

²¹⁷ Στο ίδιο, 19-02-1936, ό.π., σ.5

²¹⁸ *Ακρόπολις*, 19-02-1936, άρθρο με τίτλο «μια ακόμη προειδοποίησις δια τον φασισμόν»

²¹⁹ *Δημοκράτης*, 28-02-1936, άρθρο με τίτλο «οι Ισπανοί. Λαός αδιάφορος για την πρόοδο»

²²⁰ Στο ίδιο, 28-02-1936, ό.π., σ.4

²²¹ *Βραδυνή*, 18-02-1936, σχόλιο στην στήλη «της ημέρας» με τίτλο «εις την Ισπανίαν»

πιστή στην σοσιαλιστική δημοκρατία παρά τους υποστηρικτές του παλαιού καθεστώτος, ο βίος της αναμένεται ταραχώδης. Ο λόγος εντοπίζεται στην Δεξιά, η οποία εμφανίζεται ακόμα ισχυρή παρά την εκλογική της ήττα.²²²

Τέλος, στο *Φως* της Θεσσαλονίκης διαβάζουμε ότι η νίκη των αριστερών κομμάτων δημιουργεί μια έκρυθμη κατάσταση²²³, και πως παρότι στόχος του Αθάνια είναι να συγκρατήσει τις επαναστατικές βλέψεις μερίδας του Λαϊκού Μετώπου, η εξέλιξη της κατάστασης στην Ισπανία θα καθοριστεί «από την σύγκρουσιν των δύο ασυμφιλίωτων κοινωνικών και πολιτικών ρευμάτων της Ισπανίας, μεταξύ των οποίων παρεντίθενται η φωτιά και τα θύματα δύο αλληπαλλήλων επαναστάσεων»²²⁴.

Συνοψίζοντας, η κύρια θέση των περισσοτέρων είναι πως οι εκλογές δεν έχουν δώσει την τελική απάντηση στο ποια πλευρά θα επικρατήσει εν γένει στο πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς της Ισπανίας. Η διχόνοια των αντιπαλεωμένων ομάδων είναι και βαθιά και χρόνια. Κάθε πρόβλεψη της κατάληξης είναι ανοιχτή, κάτι που καταλήγει σε εγκράτεια εκδήλωσης στέρεων και απόλυτων απόψεων. Κατά μία έννοια καταλήγουν να εκφράζουν τελικά περισσότερο απαισιοδοξία για την εξεύρεση μιας λύσης, παρά αισιοδοξία για την εξομάλυνση του πολιτικού αναβρασμού μετά τα εκλογικά αποτελέσματα. Εξάλλου τόσο οι προηγούμενες εκλογές της Ισπανίας, όσο και οι ελληνικές κοινοβουλευτικές πρακτικές αδυνατούσαν να βάλουν τάξη στο πολιτικό και κοινωνικό χάος.

Η ανάπτυξη του κομμουνιστικού ρεύματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και οι αντικομμουνιστικές εκδηλώσεις στον Τύπο.

Οι πολεμικές αναμετρήσεις κατά την δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη και στην αποκρυστάλλωση των πολιτικών ρευμάτων του μεσοπολέμου. Οι οικονομικές και πολιτικές αναταραχές, καθώς και οι έντονες εντάσεις στην ιδεολογική σφαίρα, καθόρισαν την μορφολογία τόσο στην οργάνωση όσο και στο πεδίο των ιδεών των Αριστερών και άλλων παρατάξεων. Αλλά και το ίδιο το κράτος, μέσω του αυταρχισμού που επέδειξε την περίοδο εκείνη, ενέτεινε και τροφοδότησε την παραπάνω κίνηση. Η απογοήτευση προς τους πολιτικούς δρώντες, μοναρχικών και Βενιζέλου, οδήγησε σταδιακά στην άνοδο του σοσιαλισμού, με ιστορική τομή την αυτονόμηση της ριζοσπαστικής Αριστεράς με την

²²² *Πρωΐα*, 18-02-1936, κείμενο στην στήλη «εις το περιθώριον των γεγονότων» με τίτλο «αι ισπανικαί εκλογαί»

²²³ *Φως*, 19-02-1936, άρθρο με τίτλο «το φάσμα της ερυθράς επαναστάσεως εις την Ισπανίαν»

²²⁴ *Στο ίδιο*, 21-02-1936, ενημερωτικό άρθρο

κυριαρχία της Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης και την δημιουργία του ΣΕΚΕ²²⁵. Τα παραπάνω συνδυάστηκαν με μία εντεινόμενη ανάπτυξη του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο θα αποτελέσει το μεγαλύτερο κοινωνικό κίνημα της εποχής. Το κομμουνιστικό ρεύμα, μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα, θα γνωρίσει την ισχυροποίηση του μετά την Μικρασιατική Εκστρατεία, όπου μέσω διαφόρων εσωτερικών διεργασιών επαναπροσδιορίστηκε η σχέση του ΣΕΚΕ με την Κομμουνιστική Διεθνή (Μάιος 1923) και στα τέλη του 1924 μετονομάστηκε σε ΚΚΕ-Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Με την υποστήριξη και καθοδήγηση της τελευταίας, αλλά και με την ισχυρή ηγετική ομάδα Ν. Ζαχαριάδη, Γιάννη Ιωαννίδη, Λ. Στρίγγο, ΣΤ. Σκλάβαινα, Γιώργο Νεφελούδη και Γιώργο Κωνσταντινίδη, πραγματοποιήθηκε αύξηση των οργανωτικών δυνατοτήτων του κόμματος την περίοδο 1932-1936 και κυρίως από το 1934 και την επίσημη ανάδειξη του Ζαχαριάδη σε γραμματέα του κόμματος. Συνολικά, από το 1931 μέχρι το 1936 σημειώθηκαν έντονες εργατικές και αγροτικές κινητοποιήσεις και αγώνες²²⁶.

Η κατασταλτική πολιτική και ο αυταρχισμός του κράτους ακολουθήσε αντιστοίχως αύξουσα πορεία, η οποία ολοκληρώθηκε στο αντικομμουνιστικό κράτος του Μεταξά.²²⁷ Η καταστολή αυτή, προσανατολίσθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της επομένης του Μεγάλου Πολέμου στην χρησιμοποίηση παρακρατικών μεθόδων. Χρησιμοποιήθηκαν μεταξύ άλλων η φυσική βία, η τρομοκρατία, η παραβίαση των ατομικών δικαιωμάτων και δικαστικές διώξεις. Ο νόμος για το ιδιώνυμο το 1929 αν και αποτελεί έναν ηπιότερο νόμο σε σχέση με άλλα κράτη, οδήγησε στην διάλυση πολλών συνδικάτων και στις συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις πλήθους ατόμων.²²⁸

Ο αντικομμουνισμός ως πρακτική και ιδεολογικό χαρακτηριστικό αποτέλεσε ένα από τα βασικά στοιχεία της εθνικοφροσύνης και της αστικής συνείδησης. Η εθνικοφροσύνη δήλωνε την συντηρητικότητα, το πέρασμα από την διαίρεση βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού, πρότεινε την εθνική ενότητα και την συμφιλίωση του αστικού κόσμου. Ο κομμουνισμός την περίοδο του Μεσοπολέμου εκλαμβάνονταν ως κίνδυνος για την ασφάλεια του έθνους, ενώ οι

²²⁵ Μαρκέτος Σπύρος, «Η ελληνική Αριστερά», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013, σ.125-134

²²⁶ Χουμεριανός Μανώλης, «από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, το εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-200, 7^{ος} Τόμος, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.47-63

²²⁷ Μαρκέτος Σπύρος, ό.π., σ.142

²²⁸ Δάγκας Αλέξανδρος, «κομμουνιστικό κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της κομμουνιστικής Διεθνούς», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013, σ.194-200

κομμουνιστές κατηγοριοποιούνταν ως εγκληματίες όπως ήταν οι ληστές και οι ζωοκλέφτες, οι οποίοι, όμως, είχαν εθνοκτόνο δράση.²²⁹

Το αίσθημα αυτό της απειλής του καθεστώτος από την Αριστερά και ειδικότερα μετά την προσέλευση των προσφύγων, οδήγησε τις ελληνικές κυβερνήσεις στο να πάρουν ορισμένα μέτρα όπως αφενός ήταν ο αντικομμουνιστικός πόλεμος και αφετέρου η οικονομική ανασυγκρότηση και η αποκατάσταση των προσφύγων. Η αντικοινοβουλευτική επιλογή που προωθήθηκε λειτούργησε συνυποδηλωτικά στις παραπάνω κατηγορίες αφού η ισχυροποίηση του κομμουνισμού συνεπάγονταν φόβο και απουσία ψυχραιμίας για τις κυρίαρχες κοινωνικά τάξεις.²³⁰

Εν κατακλείδι, το πέρασμα από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σημαδεύτηκε από την ολοένα και οξυνόμενη ιδεολογική φόρτιση με την ιδεολογική «πλημμυρίδα» του φασισμού και του κομμουνισμού. Σύμφωνα με τα λόγια του ιστορικού Mazower, «η εποχή των θρησκειών είχε λήξει, η εποχή των ιδεολογιών άρχιζε: Ο εθνικισμός ρίζωσε και στις δύο».²³¹ Στην περίπτωση μάλιστα της Ισπανίας η ιδεολογική και πολιτική πόλωση κατέληξε σε έναν «Ευρωπαϊκό Εμφύλιο» αφού τα κατευθυντήρια κέντρα βρίσκονταν στο εξωτερικό (π.χ. Βερολίνο, Μόσχα, Ρώμη).²³²

Με την εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου στην Ιβηρική, μία μερίδα του Τύπου στην Ελλάδα εξέφρασε μία κάποια ανησυχία για την εντεινόμενη κομμουνιστική απειλή. Βέβαια να τονιστεί πως ο αντικομμουνιστικός λόγος θα είναι πιο έντονος τους επόμενους μήνες, τόσο εξαιτίας της εσωτερικής επικαιρότητας, όσο και εξαιτίας των στρατιωτικών πραξικοπημάτων σε Ισπανία και σε Ελλάδα αργότερα.

Παρόλα αυτά, συναντάμε ανταποκρίσεις και κείμενα που αναφέρονταν στην απειλούμενη ασφάλεια και τάξη, όπως για παράδειγμα στην *Απογευματινή*, η οποία φιλοξενεί κρίσεις του γερμανικού Τύπου που αναρωτιέται για το εάν η Ισπανία βρίσκεται στα «πρόθυρα της ερυθράς επανάστασης».²³³ Ας σημειωθεί, πως η εφημερίδα τούτη θα ταχθεί υπέρ της θέσης περί διενέργειας εκλογών από τον Τσαλδάρη, αφού μόνο ο «Αντιβενιζελισμός είναι η πολιτική

²²⁹ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.177-178, 207

²³⁰ Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018, σ. 723-724

²³¹ Mazower Mark, *τα βαλκάνια*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σ.196

²³² Τσακαλογιάννης Πάνος, *Σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία, από τη Βασίλη στον 21^ο αιώνα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ.247-248

²³³ *Απογευματινή*, 18-02-1936, τηλεγράφημα, σ.4

δύναμις εις την οποίαν δύναται να στηριχθεί η τάξις και η νομιμότης»²³⁴ και θα κατηγορήσει τους φιλελεύθερους αντιπάλους της για «ερωτοτροπίας προς τα ψήφους των Κομμουνιστών Βουλευτών» χαρακτηρίζοντας τον διάλογο μεταξύ τους ως «Βενιζελοκομμουνιστική συμμαχία κατά της τάξεως και της νομιμότητος».²³⁵

Αντίστοιχα, το *Φως* του Καΐρου μιλάει για «θρίαμβο των κομμουνιστών» και αναφέρεται στην επικινδυνότητα για το καθεστώς της Ισπανίας, καθώς αναρωτιέται και για την στάση που θα πρέπει να ακολουθήσουν τα υπόλοιπα κράτη της Ευρώπης. Για την εσωτερική κατάσταση της Ισπανίας, περιγράφει μία κατάσταση χάους όπου «τα πάντα ανετράπησαν» και για τον λόγο αυτό οι «ευγενείς και αντιφρονούντες προς τους κομμουνιστάς, εγκατέλειψαν εσπευσμένως την χώραν των».²³⁶

Σε κείμενο της η *Καθολική* εφημερίδα φιλοξενεί έρευνα της ισπανικής καθολικής εφημερίδας *El Debate*, η οποία αναφέρεται στην Καθολική Δράση (Acción Popular) και στις ευεργετικές δραστηριότητές της. Μέσα από την έκθεση αυτή «διαπιστούται ότι συντελέσθη σοβαρά εργασία η οποία επέτρεψαν εις την Καθολικήν Δράσιν να επιδοθεί αποτελεσματικώς δια την βαθμιαίαν αποκατάστασιν της κοινωνικής ειρήνης» στην Ισπανία, «η οποία τόσο εδοκιμάσθη από τας βιαιότητας της μεταπολιτεύσεως και των αριστερών στοιχείων.[...] Δέον επίσης να σημειωθή ότι το Εθνικόν Μέτωπον της εργασίας, το οποίον αποτελεί πραγματοποιήσιν μιας αποφάσεως των καθολικών εργατικών συνδικάτων της Μαδρίτης, και το οποίο ιδρύθη τον Οκτώβριον του 1934, κατά των στιγμών κα' ην το επαναστατικόν κίνημα έχει κηρύξει τον εμφύλιον πόλεμον εν Ισπανία, αριθμεί σήμερον μετά των 250,000 μέλη». Εξαιτίας της Καθολικής Δράσης γίνονται προσπάθειες εμφύσησης χριστιανικών αρχών στην οικογένεια και την κοινωνία, καθώς επίσης και προσπάθεια καταπολέμησης του «κομμουνιστικού μολύσματος», το οποίο πράκτορες της Μόσχας σε συνεργασία με την Μασσωνία, προσπαθούν να το μεταδώσουν στην καθολική Ισπανία.²³⁷ Μετά τα παραπάνω δεν φαίνεται περίεργο το γεγονός πως για την εφημερίδα οι ισπανικές εκλογές «αποτελούν μια πολύ κακήν υπόθεσιν δια το Ισπανικόν Έθνος».²³⁸

Εξαίρεση όλων των παραπάνω αποτελεί η Ακρόπολις. Από τα γεγονότα της Ισπανίας δεν συνάγονται συμπεράσματα περί ευρείας κομμουνιστικής επανάστασης. Στην πραγματικότητα

²³⁴ Στο ίδιο, 19-02-1936, άρθρο με τίτλο «η κρίσις μιας δημοκρατίας»

²³⁵ Στο ίδιο, 25-02-1936, σχόλιο στην στήλη «η γνώμη μας» με τίτλο «βενιζελικοί και κομμουνιστάι»

²³⁶ *Φως*, 20-02-1936, σχόλιο στην στήλη «σημειώσεις» με τίτλο «εις την Ισπανίαν»

²³⁷ *Καθολική*, 19-02-1936, άρθρο στις «καθολικά ειδήσεις» με τίτλο «η καθολική δράσις εν Ισπανία», σ. 4

²³⁸ Στο ίδιο, 27-02-1936, άρθρο στις «καθολικά ειδήσεις» με τίτλο «κρίσεις του Ρωμαίου παρατηρητού επί των εκλογών της Ισπανίας», σ. 4

τα επεισόδια που ξέσπασαν την επαύριον των εκλογών πρέπει να χαρακτηριστούν ως πρόσκαιρες εκδηλώσεις της νίκης και πως το πιθανότερο είναι να επιβληθεί τάξη από την νέα κυβέρνηση, η οποία θα εγκαινιάσει «ένα ευρύ πρόγραμμα κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων».²³⁹

Τα Λαϊκά Μέτωπα και ο Ριζοσπάστης

Την περίοδο του 1933-1934, η Αριστερά στην Ισπανία εμφάνιζε σημάδια έντονης διάσπασης και παρουσιαζόταν διαιρεμένη. Οι προσπάθειες για το Ενιαίο Μέτωπο ήταν κάτι που το είχαν ανάγκη και για αυτό υπήρξαν αρκετές κινητοποιήσεις, κυρίως από τους ανεξάρτητους σοσιαλιστές, αφού στην πρώτη εκείνη φάση, παρά την καλή διάθεση του ΚΚΙ, η Κομιντέρν δίσταζε. Τον Μάιο – Ιούνιο του 1935, όμως, θα μετάλλασσε το Ενιαίο Μέτωπο σε Λαϊκό Μέτωπο, σε μία προσπάθεια της η Κομιντέρν να βρει συμμάχους. Το Λαϊκό Μέτωπο, λοιπόν, ως αμυντική συμμαχία κατά του φασισμού προσανατολίζονταν προς την αναχαίτηση και την αντίσταση, βγάζοντας τελικά τα διάφορα κομμουνιστικά κόμματα από την απομόνωση. Επιπλέον, πέρα από την αμυντική τακτική ή και την στρατηγική επίθεση, το Λαϊκό Μέτωπο απέβλεπε και στην προώθηση σοσιαλιστικών ιδεών. Οργανωτικός πυρήνας του Μετώπου στην Ισπανία αποτέλεσαν οι Δημοκρατικοί της Αριστεράς και οι σοσιαλιστές, όπως εξάλλου είχαν και στο παρελθόν συνεργαστεί κατά την περίοδο 1931-1933, ενώ χαρακτηρίζονταν από ανομοιομορφία, μιας και περιλάμβανε ένα ευρύ φάσμα της Αριστεράς, δηλαδή τους σοσιαλιστές, τους κομμουνιστές, άλλες μικρές ακροαριστερές ομάδες και του Δημοκρατικού της Αριστεράς.²⁴⁰

Η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου το 1936 είχε αναλάβει το δύσκολο έργο του συντονισμού της δημοκρατικής άμυνας, χωρίς, όμως, να ωθήσει την μεσαία τάξη στα χέρια της Δεξιάς. Οι σοσιαλιστές όμως παρέμεναν διαιρεμένοι και εντός της πόλωσης που μαίνονταν από το 1933-1934. Έτσι, δόθηκαν στην πορεία οι κατάλληλες συνθήκες για τους κομμουνιστές να αποτελέσουν την πρωτοπορία.²⁴¹ Εξάλλου οι σοσιαλιστές εστίαζαν περισσότερο στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, ενώ από την άλλη οι κομμουνιστές το αντιμετώπιζαν ως ένα ευρύτερο αντιφασιστικό μέτωπο και δεν πίστευαν στην ικανότητα των σοσιαλιστών να κατευθύνουν την δημοκρατία προς την σοσιαλιστική κατεύθυνση. Για τον λόγο αυτό παρέμεναν αρνητική στην συμμετοχή στην κυβέρνηση²⁴² και όπως και το ΚΚΕ στην

²³⁹ *Ακρόπολις*, 22-02-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «τι συμβαίνει εις την Ισπανίαν;»

²⁴⁰ Eley Geoff, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία, ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923-2000*, Τόμος Β', Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ.485-501

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 501-509

²⁴² Sassoon Donald, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Α' ανάπτυξη και σταθεροποίηση*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ.130-131

αντίσταση την περίοδο 1941-1944, με την πολιτική του θα κατάφερνε να απολάβει σημαντικά κέρδη κατά την πρώτη φάση του εμφυλίου.²⁴³ Οι αναρχικοί που αναμφισβήτητα είχαν δύναμη στην Ισπανία, συνεργάστηκαν με τους κυβερνητικούς δίνοντας μεγαλύτερη βάση στον πόλεμο που είχε ξεσπάσει και λιγότερο στην Επανάσταση, χάνοντας σταδιακά την δυναμική τους. «Τίποτα δεν μας εγγυάται» δηλώνει η Έμμα Γκόλντμαν, «ότι οι άνθρωποι μας στην Ισπανία θα πετύχαιναν, εάν δεν είχαν προσχωρήσει στην κυβέρνηση ή δεν είχαν υποταχθεί στην τρομερή σιδηρά κυριαρχία του Στάλιν. Μόνο να εικάσουμε μπορούμε το τι ενδεχομένως θα είχε συμβεί».²⁴⁴

Στην ελληνική περίπτωση, το ΚΚΕ κατάφερε να συνεργασθεί τον Οκτώβριο 1934 με το Αγροτικό Κόμμα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα, το Εργατικό Κόμμα, τη ΓΕΣΕΕ και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα, για κοινό αγώνα ενάντια σε κάθε είδους φασιστική απειλή και συγκεκριμένα μέσω συγκεντρώσεων, οργάνωση γενικής απεργίας και την αλληλοβοήθεια σε περίπτωση φασιστικής επίθεσης. Παρόλες τις καλές προθέσεις, η συμφωνία δεν ευδοκίμησε και από τον Δεκέμβριο 1934 το ΚΚΕ θα προσπαθήσει συστηματικά να διευκολύνει την συνεννόηση δηλώνοντας πως δεν θα διεκδικούσε την εξουσία. Το βενιζελικό πραξικόπημα του Μαρτίου 1935 αποδιοργάνωσε για άλλη μία φορά την αντιφασιστική σύγκληση. Όμως, με απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ τον Αύγουστο 1935, το αντιφασιστικό μέτωπο θα καταστεί ως ο βασικός στόχος του Κόμματος και υιοθετώντας την γραμμή της Γαλλίας και της Ισπανίας θα θέσει ως μεσοπρόθεσμο στόχο την δημιουργία μιας δημοκρατικής και αντιφασιστικής κυβέρνησης. Μάλιστα, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους και ύστερα του πραξικοπήματος Κονδύλη, θα ακολουθήσει ξανά το παράδειγμα των παραπάνω δύο χωρών και θα αναζητήσει την εύρεση και τον σχεδιασμό μέτρων παρεμπόδισης των κινήσεων του στρατού σε λιμάνια και σιδηρόδρομους μέσω μαζικών εκδηλώσεων. Μέσα σε αυτό το κλίμα, θεώρησε την νίκη των Φιλελευθέρων τον Ιανουάριο του 1936 ως την επιλεγμένη από τις μάζες δύναμη κατά της δικτατορίας. Ως εκ τούτου, συζήτησε για την κοινοβουλευτική στήριξη των δεκαπέντε βουλευτών του Μετώπου προς τους Φιλελευθέρους με αντάλλαγμα την αμνηστία, την διάλυση των φασιστικών μηχανισμών εντός του κράτους, την υιοθέτηση κάποιων μέτρων κοινωνικής πολιτικής κ.λπ.²⁴⁵

²⁴³ Minehan Philip, «Οι κυβερνήσεις Λαϊκού Μετώπου στην Ισπανία του 1936 και την Ελλάδα του 1944: πως προέκυψαν και που κατέληξαν», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.72

²⁴⁴ Emma Goldman, *η Έμμα Γκόλντμαν για την Ισπανική Επανάσταση, η συνεργασία με τις κρατιστικές δυνάμεις*, τόμος Γ', εκδόσεις Άρδην, Αθήνα 1999, σ. 129

²⁴⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης Λ., «Το ελληνικό Λαϊκό Μέτωπο: η απόπειρα μιας μαζικής αντίδρασης στην επικείμενη δικτατορία Μεταξά», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.79-90

Σε αυτό το πλαίσιο, σε άρθρο του *Ριζοσπάστη*, διαβάζουμε για το ισπανικό Μέτωπο και για τις πολιτικές του διεκδικήσεις. Συγκεκριμένα μιλάει μεταξύ άλλων για «αμνηστεία για όλα τα πολιτικά-κοινωνικά αδικήματα που έγιναν ύστερα από το Νοέμβρη του 1933» και για «επαναπρόσληψη όλων των εργατών, που απολύθηκαν για πολιτικούς λόγους ή για απεργιακά κινήματα».²⁴⁶

Η εκλογική νίκη του Μετώπου θα χαρακτηριστεί ως «χτύπημα κατά της μοναρχίας και του φασισμού» ενώ θα αποτελέσει «σταθμό στην ανάπτυξη των αντιφασιστικών δυνάμεων [...] όχι μόνο στην Ισπανία, αλλά και σε όλη την Ευρώπη».²⁴⁷ Έτσι, και για την ελληνική περίπτωση, ο *Ριζοσπάστης* θα χαιρετήσει τις κινητοποιήσεις των εργαζόμενων μαζών που ξεσπούν στη χώρα, αφού όπως οι Ισπανοί είναι «υπερασπιστές των δημοκρατικών ελευθεριών, των λαϊκών συμφερόντων και της κοινωνικής αναγέννησης» έναντι της «παλινόρθωσης του έκφυλου Αλφόνσου, της παπαδοκρατίας, της εκμετάλλευσης, των τσιφλικάδων, του περιορισμού των λαϊκών ελευθεριών, της κοινωνικής αποτελμάτωσης και οπισθοδρόμησης»²⁴⁸, έτσι και «ο Ελληνικός Λαός πείθεται με την πείρα του αίματος του, ότι απ' τη Μοναρχία, τη Κυβέρνηση κι ολόκληρο τον πλουτοκρατικό κόσμο, δεν έχει να περιμένει παρά μεγαλύτερη καταλήστευση και αφανισμό».²⁴⁹ Την εξουσία στην Ελλάδα κατέχουν «οι αντιλαϊκές στρατοκρατικές διχτατορικές δυνάμεις, που δεν λογαριάζουν τον Λαό, που όλα τα ζητήματα [...] τα λύνουν ενάντια στο λαό, με το σπαθί της φασιστικής βίας. Η μοναρχία αγκαλιάζει και ενισχύει τις φασιστικές αυτές δυνάμεις». Επομένως, το Παλαϊκό Μέτωπο έρχεται να αντιμετωπίσει «τις δυνάμεις του φασισμού και της αντίδρασης [...] για να κατακτήσουν οι εργαζόμενοι καινούργιες δημοκρατικές θέσεις ορμητήρια για τους καινούργιους μεγάλους κοινωνικούς αγώνες».²⁵⁰

Η νίκη του Μετώπου στην Ισπανία καθώς και η μεγάλη αντιφασιστική διαδήλωση στο Παρίσι αποτελούν, τέλος, μεγάλες αντιφασιστικές νίκες ικανές να επηρεάσουν την διεθνή κατάσταση, ενώ παράλληλα επαληθεύουν την θέση του 7^{ου} Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς – «που προέβλεψε και καθόρισε την άνοδο του επαναστατικού κινήματος στην Ισπανία και Γαλλία και γενικά σε διεθνή κλίμακα» – για «την ανάπτυξη του Παλλαϊκού

²⁴⁶ *Ριζοσπάστης*, 17-02-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «το Λαϊκό Μέτωπο ενάντια στη συμμαχία των μοναρχοφασιστών»

²⁴⁷ Στο ίδιο, 18-02-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «θριαμβεύει το Λαϊκό Μέτωπο στις εκλογές της Ισπανίας»

²⁴⁸ Στο ίδιο, 17-02-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «το Λαϊκό Μέτωπο στην Ισπανία», σ.3

²⁴⁹ Στο ίδιο, 18-02-1936, ό.π.

²⁵⁰ Στο ίδιο, 19-02-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «το συμφιλιωτικό Ναυάγιο»

Μετώπου» και την «συγκέντρωση όλων των λαϊκών δυνάμεων στην πάλη κατά του φασισμού και του πολέμου».²⁵¹

Το Pronunciamiento της 17^{ης} προς 18^{ης} Ιουλίου και η επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου

Μετά την εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου και την καθίζηση της δυναμικής της CEDA, η όλο και ισχυρότερη Φάλαγγα προσπάθησε επανειλημμένως να αποσταθεροποιήσει την κυβέρνηση και την Δημοκρατία εν συνόλω. Την αποφασιστική λύση θα δόσει τελικά ο στρατός, ο οποίος κατέχει μακρά παράδοση στην εμπλοκή σε εξεγέρσεις και κινήματα κατά των νόμιμων ισπανικών κυβερνήσεων.²⁵² Σε πλήρη αντιστοιχία με την Αριστερά της Ισπανίας η οποία βρήκε την λύση εκτός των συνόρων της με τα Λαϊκά Μέτωπα, η Δεξιά κατέφυγε στις φασιστικές δυνάμεις, τόσο μέσω του εγχώριου φασισμού, δηλαδή της Φάλαγγας, όσο και μέσω της Εκκλησίας και των Μοναρχικών. Η οργάνωση συνωμοτικού πραξικοπήματος χρειαζόνταν πρακτική και οικονομική βοήθεια, όπως και έγινε τελικά, διαμέσου των διαπραγματεύσεων με την Ιταλία.²⁵³

Ήδη από την 1^η Ιουλίου ο στρατηγός Μόλα συμβούλευε με έγγραφο τους συνωμότες να κάνουν υπομονή. Η πολιτική που θα ακολουθούσε το κίνημα ακόμα δεν είχε ξεκαθαριστεί, ενώ συνεχίζονταν οι συνομιλίες με τους Καρλιστές, οι οποίοι ήθελαν η εξέγερση να γίνει κάτω από την σημαία των μοναρχικών και η επιτυχία του κινήματος να συνεπάγονταν και διάλυση των κομμάτων. Ο Μόλα όμως επέμενε πως το ζήτημα αυτό θα καθοριζόταν μετά το ξέσπασμα της εξέγερσης, η οποία όπως μαρτυρούν τα αρχεία των Καρλιστών θα γινόταν στις 15 Ιουλίου. Η κατάσταση οξύνονταν μέρα με την μέρα και ένα κλίμα εκδίκησης και αντεκδίκησης άρχισε να πυκνώνει. Οι δύο δολοφονίες που λειτούργησαν καταλυτικά στο ξέσπασμα των εχθροπραξιών ήταν η δολοφονία του Χοσέ Καστίγιο, αξιωματικό των «Ασάλτος», ενός σώματος ασφαλείας που παρέμενε στην πλειονότητά του πιστό στην δημοκρατία, και η μετέπειτα εκδικητική δολοφονία του Δεξιού ηγέτη της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης Κάλβο Σοτέλο. Η ατμόσφαιρα στην Μαδρίτη ήταν πλέον ηλεκτρισμένη και ο Μόλα καθόρισε επίσημα ως ημερομηνία εξέγερσης την 17^η Ιουλίου στο Μαρόκο. Οι δολοφονία του Σοτέλο είχε δώσει την ευκαιρία συνεννόησης μεταξύ Μόλα, Φαλ Κόντε και των άλλων Καρλιστών ηγετών. Το πρωί της 18^{ης} Ιουλίου, εν τέλει, η επανάσταση είχε αρχίσει σε όλο το ισπανικό μητροπολιτικό έδαφος.²⁵⁴ Η «ένδοξη εξέγερση», όπως ονομάστηκε στη γλώσσα του

²⁵¹ Στο ίδιο, 22-02-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «ο αντιφασιστικός θρίαμβος στην Ισπανία»

²⁵² Σφήκα Θανάσης Δ., ό.π., σ. 58-59

²⁵³ Hobsbawm Eric, *ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 206

²⁵⁴ Hugh Thomas, ό.π., σ.207-236

φρανκισμού, είχε ξεκινήσει. Για τα επόμενα μετεμφυλιακά χρόνια θα συμβόλιζε την απαρχή μιας ένδοξης Ισπανίας, προσπαθώντας να κατασκευάσει μία αίσθηση συνέχειας του ένδοξου ισπανικού παρελθόντος και της νίκης του εμφυλίου. Από τους εθνικιστές δεν θα υπάρξουν αναφορές στην διαίρεση του έθνους, αλλά θα υπάρξει μόνο η αιώνια Ισπανία και οι αντίπαλοι της.²⁵⁵ Αυτή η θέση σήμαινε και την επικράτηση του εθνικο-καθολικισμού και της συντηρητικής ιδεολογίας των παραδοσιακών ελίτ έναντι του φασισμού της Φάλαγγας και του μοντερνιστικού, κοσμικού και ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα της, που επιδίωκε την δημιουργία ενός νεωτερικού φασιστικού κράτους πλάι στην Ιταλία και την Γερμανία. Ο Φράνκο που έπαιξε στην αρχή των μεσολαβητή των δύο αυτών πλευρών, από το 1943 και ύστερα, όταν η ήττα του Άξονα ήταν ορατή, προχώρησε στην ενίσχυση της πρώτης – εκ των παραπάνω – πλευράς και στην κατά μερικών ιστορικών «αποφασιστοποίηση» του φρανκισμού.²⁵⁶

Στην Ελλάδα τώρα, η κυβερνητική κρίση παρέμενε αξιοσημείωτη. Μετά τον θάνατο στις 13 Απριλίου του πρωθυπουργού Δεμερτζή, ο οποίος είχε αναλάβει την προεδρία της υπηρεσιακής κυβέρνησης ύστερα από τις εκλογές του 1936 και μέχρις ότου οι δύο πολιτικές παρατάξεις κατασταλάξουν σε κάποια λύση²⁵⁷, ο βασιλιάς όρισε ως αντικαταστάτη του τον Μεταξά – όπως προηγουμένως τον είχε ορίσει και υπουργό Στρατιωτικών – με την ανοχή του αστικού κόσμου, εκτός βεβαίως των Παπαναστασίου, Μυλωνά, Στεφανόπουλό, Παπανδρέου, Σοφιανόπουλο και των δεκαπέντε κομμουνιστών βουλευτών.²⁵⁸ Στο τέλος του ίδιου μήνα η Βουλή επιφόρτισε την κυβέρνηση με το δικαίωμα να νομοθετεί – με την αρωγή μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής – οπότε και διέκοψε τις εργασίες της έως τις 30 Σεπτεμβρίου. Με λίγα λόγια προέβη στην αυτοκατάργηση της.²⁵⁹

Ο Μάης που ακολουθεί, όμως, φέρνει την κοινωνική αναταραχή και λαϊκές απεργίες ξεσπούν σε όλη την χώρα, με την κρατική βία να απαντά με ένταση μέσω διώξεων, συλλήψεων, εκτοπίσεων και αστυνομικής βίας εν γένει.²⁶⁰ Η επίκληση στον κομμουνιστικό κίνδυνο θα αποτελέσει εν συνόψει την βασική αιτιολογία του Μεταξά για την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Αλλά το πιθανότερο όμως είναι, η δικτατορική κίνηση του Μεταξά να οφείλεται στην προσπάθεια αποφυγής ενός πραξικοπήματος των βασιλικών

²⁵⁵ Πασχαλούδη Ελένη, «ο εμφύλιος πόλεμος στις εθνικές αφηγήσεις: Η ενσωμάτωση των εμφυλίων στον επετειακό χάρτη των ΗΠΑ, της Ισπανίας και της Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 346-347

²⁵⁶ Traverso Enzo, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης, ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2016, σ.143-144

²⁵⁷ Κωστής Κώστας, *ό.π.*, σ.640

²⁵⁸ Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια 1935-1941*, *ό.π.*, σ. 42

²⁵⁹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «κοινοβούλιο και δικτατορία», *ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β' μέρος 2^ο, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 112

²⁶⁰ Ρήγος Άλκης, *ό.π.*, σ.46

αξιοματικών. Οι τελευταίοι είχαν δυσανεσθηθεί από την συμφωνία μεταξύ των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών ως προς το ζήτημα των αποτάκτων που προέβλεπε στην επιστροφή τους.²⁶¹

Εκείνους τους τελευταίους μήνες πριν την οριστική επιβολή της δικτατορίας, τα τελευταία προσχήματα της δημοκρατίας άρχισαν να καταρρέουν, ενώ τα δύο μεγάλα κόμματα βρίσκονταν υπό διάλυση παρά τις όποιες προσπάθειες για συνεννόηση και εξεύρεση μιας κοινοβουλευτικής πολιτικής λύσης.²⁶² Ουσιαστικά από την ανατροπή της Β' Δημοκρατίας με το νόθο δημοψήφισμα του 1935 παρατηρείται η σταδιακή εγκατάλειψη κάθε δημοκρατικής αρχής, ενώ οικοδομείται ένα «καπιταλιστικό κράτος εκτάκτου ανάγκης» που τις κοινωνικές και ταξικές αντιθέσεις προσπαθεί να τις επιλύσει δια της βίας και όχι βάσει των δημοκρατικών μέσων.²⁶³ Η «βαναυσοποίηση» της κοινωνίας, όπως αναλύει ο ιστορικός Τζορτζ Λ. Μος, είχε προκληθεί από τον Μεγάλο Πόλεμο και τον φασισμό, που ως τέκνο του είχε εισάγει τις μεθόδους της μάχης στον πολιτικό αγώνα, μετατρέποντας την βία ως κάτι κοινότοπο.²⁶⁴ Η κοινοβουλευτική κρίση και η οικονομική δυσπραγία είχαν οδηγήσει την κατάσταση σε όξυνση της κοινωνικής διαίρεσης και της κοινωνικής εχθρότητας, καθώς τα φασιστικά και κομμουνιστικά στοιχεία όλο και πύκνωναν. Εξάλλου στόχος των κυβερνώντων ήταν η τελεσφόρηση των επιλογών τους, διότι σημασία για τις κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου δεν είχε μόνο η επανεκλογή κάποιας παράταξης και το πολίτευμα, αλλά πολύ περισσότερο η προάσπιση και η διατήρηση του κοινωνικού καθεστώτος και της αστικής τάξης.²⁶⁵ Για την Αριστερά, σχεδόν σε όλη την Δύση, η οπισθοχώρηση του φιλελευθερισμού και η ανάδειξη αυταρχικών ή και φασιστικών αρχών αποτελούσε επιλογή που θεμέλιο της είχε ακριβώς την σωτηρία της αστικής τάξης και του καπιταλιστικού συστήματος, τα οποία έδειχναν σημάδια κόπωσης. Με άλλα λόγια, μπροστά στην οικονομική κρίση και την ενίσχυση των εργατικών κινητοποιήσεων, η βία και η καταστολή ήταν ο αναμενόμενος δρόμος μετά την αποτυχία των κοινοβουλευτικών μέσων στην επιβολή της αστικής εξουσίας.²⁶⁶

Η ισπανική περίπτωση, λοιπόν, θα παρουσιαστεί στον ελληνικό κόσμο κατά κύριο λόγο είτε ως παράδειγμα εξαγωγής μαθημάτων είτε θα εκδηλωθεί δια μέσου του αντικομμουνιστικού

²⁶¹ Κωστής Κώστας, ό.π., σ. 641· Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, Τόμος Β'*, μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 2004, σ.1275-1276

²⁶² Ρήγος Άλκης, ό.π., σ.55

²⁶³ Ρήγος Άλκης, *η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ.319

²⁶⁴ Traverso Enzo, ό.π., σ.123

²⁶⁵ Δερτιλής Γ. Β., ό.π., σ. 729

²⁶⁶ Hobsbawm Eric, ό.π., σ. 179

πρίσματος. Ας μην ξεχνάμε πως και τα δύο γεγονότα, το ισπανικό στρατιωτικό πραξικόπημα και η επιβολή δικτατορίας στην Ελλάδα, είχαν ως βασική αιτιολόγηση την ερυθρά απειλή. Μάλιστα ο ισπανικός εμφύλιος γίνεται για τους εθνικιστές μία εθνική και καθολική σταυροφορία – *cruzada* – ενάντια των άθεων κομμουνιστών.²⁶⁷

Ο ερυθρός εχθρός της κοινωνίας.

Ως «εχθρός της κοινωνίας» θα παρουσιαστεί ο κομμουνισμός στην εφημερίδα της Κέρκυρας *Δύναμις*, όπου η απειλή αυτή κινείται με «αλιγγιώδη» ρυθμό και παρουσιάζεται ολοένα και εγγύτερη²⁶⁸ εξαιτίας της «χρεοκοπίας του κοινοβουλευτισμού» και της «αναρχίας την οποία επιφέρει». Αντιθέτως η «κοινωνική σταθερότητα» και η «τάξη» έγινε πραγματοποιήσιμη μόνο στην Ιταλία και την Γερμανία, όπου ο φασισμός επιλέχθηκε από τον αστικό κόσμο των χωρών τους, μιας και «εις μάτην ανέμενε» από τις κοινοβουλευτικές υποσχέσεις αποτελέσματα.²⁶⁹ Στην Ελλάδα ο κίνδυνος ακόμα παραμένει ισχυρός, αφού η κομμουνιστική προπαγάνδα έχει εξαπλωθεί σε όλες τις κοινωνικές τάξεις της χώρας και δεν προσλαμβάνει απλά χαρακτηριστικά ενός πολιτικού δόγματος αλλά «είναι αληθής θρησκεία».²⁷⁰ Τοιουτοτρόπως, λοιπόν, δεν αποτελεί αξιοπερίεργη η υιοθέτηση των λόγων του Πρίμο Ντε Ριβέρα από την εφημερίδα, όπου δηλώνει πως «ο ισπανικός λαός [...] αντεκαταστάθη από ένα πλήθος παραφρόνων μεθυσμένων εκ των κομμουνιστικών θεωριών» ενώ οι διαταγές που λαμβάνουν προέρχονται απευθείας από την Μόσχα.²⁷¹ Έτσι, και στην ελληνική περίπτωση, η πολιτική μεταβολή του Μεταξά θεωρείται ως σωτήρια, ενώ τόσο ο Μεταξάς όσο και ο Γεώργιος Β΄ χαρακτηρίζονται ως «εθνοσωτήρες» που γλίτωσαν την χώρα από τα χειρότερα.²⁷²

Κατά των σχεδίων της Μόσχας για εξάπλωση και «εξαπάτηση των μικροαστικών λαϊκών μαζών» μέσω της εγκαθίδρυσης Λαϊκών Μετώπων και την αποστολή πρακτόρων της Γ΄ Διεθνούς κάνει λόγο και η *Εστία*. Ο κομμουνισμός στην Ισπανία είχε βάλει πλώρη προς την διάλυση του κράτους και τον τερματισμό της ιστορίας «μια χώρας με ένδοξον παρελθόν και σημαντικόν εν Ευρώπῃ προορισμόν».²⁷³ Κάτω υπό αυτές τις συνθήκες και αναλογιζόμενος κανείς τις δολοφονίες των εθνικοφρόνων και χριστιανών Ισπανών, την καταστροφή των

²⁶⁷ Traverso Enzo, ό.π., σ. 98

²⁶⁸ *Δύναμις*, 02-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ο εχθρός της κοινωνίας» του Ξ. Ι. Χατζησαράντου

²⁶⁹ Στο ίδιο, 11-06-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «όταν χρεωκοπεί ο κοινοβουλευτισμός αναγεννάται η εθνική δικτατορία» του Ξ. Ι. Χατζησαράντου

²⁷⁰ Στο ίδιο, 22-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «προετοιμασθωμεν κατά του κινδύνου» του Ξ. Ι. Χατζησαράντου

²⁷¹ Στο ίδιο, 22-07-1936, άρθρο με τίτλο «εθνική έκκλησις του στρατηγού Πρίμο ντε Ριβέρα προς τον ισπανικό στρατό, σ.2

²⁷² Στο ίδιο, 28-08-1936, κείμενο στην στήλη «στήλη της κοινής γνώμης» με τίτλο «σώσωμεν την Ελλάδα»

²⁷³ *Εστία*, 22-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ο ρόλος της Μόσχας»

καταστημάτων, των ναών και τις αρπαγές των αγροκτημάτων από τους αριστερούς, η κίνηση των Ισπανών αξιωματικών δεν αποτελεί κάτι άξιο απορίας,²⁷⁴ αλλά αντιθέτως αποτελεί την λογική αντίδραση «του στρατιωτικού και εθνικού κινήματος εναντίον του μαρξιστικού καθεστώτος της Μαδρίτης».²⁷⁵ Η επικράτηση της «Ισπανικής αναρχίας» θα σήμαινε «την πλήρη πλέον υποταγή μιας μεγάλης Ευρωπαϊκής χώρας εις τους ανθρώπους της Μόσχας», η οποία από την πρώτη στιγμή βρίσκεται πίσω από την προσπάθεια «δημιουργίας της δικτατορίας του προλεταριάτου εν Ισπανία».²⁷⁶ Έτσι, ο ισπανικός εμφύλιος είναι για την *Εστία* ένας «από τους αγριότερους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες εις το εσωτερικόν μιας χώρας, που είδεν η εποχή μας»,²⁷⁷ αφού δεν αποτελεί μία απλή «σύγκρουσις μεταξύ δύο αντιπάλων εσωτερικών παρατάξεων, αλλά πάλη μεταξύ δύο αντιθέτων κόσμων».²⁷⁸

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με την *Εστία*, ο κίνδυνος εξάπλωσης των Λαϊκών Μετώπων και σε άλλες χώρες είναι πάντα υπαρκτός και άρα οι Έλληνες οφείλουν να παρακολουθούν τα γεγονότα της Ισπανίας με ενδιαφέρον, καθώς ο αντίκτυπος που έχουν στην Ευρώπη και άρα και στην Ελλάδα είναι τεράστιος.²⁷⁹ Εξάλλου η επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, είχε παρουσιαστεί από την *Εστία* ως μία κίνηση αποφυγής μιας κατάληξης για την χώρα ανάλογης με εκείνη της Ισπανίας. Ο κοινοβουλευτισμός είχε αποτύχει και το κράτος εξουδετερώνονταν από τον διχασμό και «την αισχράν κομματικήν φαυλοκρατία» που στερούσαν από την χώρα την «κοινωνική ευρυθμίαν, την πρόοδον [...] και την ευημερία του Λαού». Μέσα σε αυτό το κλίμα οι «ανατροπείς εξηπάτουν και παρεπλάνουν μεγάλας λαϊκάς μάζας». Για αυτό το λόγο, η νέα πολιτική μεταβολή έγινε «εκ των προτέρων, εις την παραμονήν ακριβώς της μάχης» των ανατροπών και η «τελευταία σταγών [ελληνικού αίματος] πρέπει να αφιερωθεί εις την δημιουργικήν εργασίαν της χώρας και όχι εις τον απαίσιον εμφύλιον σπαραγμόν».²⁸⁰ Εν ολίγοις, στόχος είναι να δημιουργηθεί ένα νέο ελληνικό κράτος, «το οποίον να πιστεύη εις τον υψηλόν προορισμόν του, ως εντελοδόχου και εμνηνευτού του ευγενεστέρου και του ιστορικώς σημαντικωτέρου των Εθνών του κόσμου» και εκτός της απαγορεύσεως «της συνεχίσεως του ανατρεπτικού και αποσυνθετικού έργου του κομμουνισμού εν Ελλάδι» να υιοθετηθούν μέτρα «αποβλέποντα εις την αναζωπύρωσιν του εθνικού φρονήματος» εκείνων ειδικά των λαϊκών τάξεων που προσπάθησε «να δηλητηριάσει

²⁷⁴ Στο ίδιο, 19-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η επανάστασις εις την Ισπανίαν»

²⁷⁵ Στο ίδιο, 01-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η τελική φάσις του ισπανικού αγώνος»

²⁷⁶ Στο ίδιο, 04-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ο κίνδυνος των διεθνών περιπλοκών»

²⁷⁷ Στο ίδιο, 28-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η πραγματική κατάστασις εις την Ισπανίαν»

²⁷⁸ Στο ίδιο, 04-08-1936, ό.π.

²⁷⁹ Στο ίδιο, 09-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ο αγών της Μόσχας εν Ισπανία»

²⁸⁰ Στο ίδιο, 06-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «δια το μέλλον της Ελλάδος»

ο κομμουνισμός». Δηλαδή να σφυρηλατηθεί αφενός ένα αντικομμουνιστικό κράτος και αφετέρου ένα κράτος που θα «εμπνέεται εις όλας του τας εκδηλώσεις και εις όλας του τας πράξεις από τα ιδανικά του Ελληνισμού [...] ενός Κράτους με μίαν λέξιν Ελληνικόν».²⁸¹

Σε συμφωνία με τις θέσεις της *Εστία* για την εξολοθρευτική μάχη των αντίπαλων στρατοπέδων στην Ισπανία βρίσκεται και η *Καθολική*, η οποία θεωρεί ως το κυριότερο χαρακτηριστικό του ισπανικού εμφυλίου τον φανατισμό και των δύο πλευρών.²⁸² Επιπλέον, εστιάζει, όπως και η *Εστία*, στην αντικομμουνιστική δράση του κινήματος, δηλώνοντας πως το κίνημα δεν αποτελεί καθαρά φασιστικό ή μοναρχικό, αλλά «εργάζεται ίνα μη μολοσεβικοποιηθή η Ισπανία»,²⁸³ από τα «καταχθόνια όργανα της Γ' Διεθνούς της Μόσχας».²⁸⁴ Δηλώνει απερίφραστα πως «αι αιρυθραί ορδαί της Μόσχας» στην Ισπανία, χαρακτηρίζονται από «σατανικό μίσος» κατά της Εκκλησίας, του πολιτισμού της χώρας, καθώς επίσης τάσσονται «εναντίον παντός ανθρωπισμού».²⁸⁵ Ανάλογα, λίγες ημέρες αργότερα η *Καθολική* μιλάει εκ νέου για «πληροφορίες περί των υπό των ερυθρών κυβερνητικών εγκλημάτων [...] τους οποίους διακρίνει όλως ιδιαιτέρως το σατανικόν μίσος κατά του θεού και της θρησκείας».²⁸⁶ Εξάλλου, στόχος των κομμουνιστών είναι για την εφημερίδα η ίδια η Καθολική Εκκλησία, όπως μαρτυρούν και τα γεγονότα. Οι Ισπανοί κομμουνιστές είναι κατά του πνεύματος, της χριστιανικής πίστης, της αδερφικής αγάπης, του καλού και του θεού. Γενικώς, αντιδρούν στην ευρεία αποτελεσματικότητα της Καθολικής Δράσης των τελευταίων χρόνων. Είναι κατ' ουσίαν ένας αγώνας μεταξύ της Εκκλησίας και του «υλισμού» και ως εκ τούτου τα «τέκνα της εκκλησίας» πρέπει να προετοιμαστούν ψυχικώς για τον αγώνα.²⁸⁷

Εκτός των άλλων, τα γεγονότα της Ισπανίας δείχνουν, τέλος, εναργέστερα τους σκοπούς των κομμουνιστών και τον κίνδυνο που διατρέχουν και οι υπόλοιπες χώρες. Για αυτό τον λόγο η καταπολέμηση του αποτελεί καθήκον όλων και ιδιαιτέρως των χριστιανών. Συγκεκριμένα, θεωρεί «τον κομμουνισμόν ως απ' ευθείας εχθρόν της ιεράς μας πίστεως και της προσφιλούς μας πατρίδος ως και του εν γένει κοινωνικού μας καθεστώτος του στηριζομένου επί των αρχών της θρησκείας, της πατίδος και της οικογένειας».²⁸⁸ Έτσι, για την *Καθολική*, η κίνηση του

²⁸¹ Στο ίδιο, 10-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «το εθνικόν φρόνημα»

²⁸² *Καθολική*, 30-07-1936, κείμενο στην στήλη «πολιτικόν δεκαπενθήμερον» με τίτλο «η ισπανική επανάστασις»

²⁸³ Στο ίδιο, 30-07-1936, ό.π., σ.2

²⁸⁴ Στο ίδιο, 13-08-1936, κείμενο στην στήλη «σκέψεις και γνώμαι με τίτλο «η ισπανική τραγωδία», σ.3

²⁸⁵ Στο ίδιο, 13-08-1936, άρθρο στις «καθολικά ειδήσεις» με τίτλο «το τραγικόν μαρτύριον της Ισπανίας», σ.4

²⁸⁶ Στο ίδιο, 27-08-1936, άρθρο στις «καθολικά ειδήσεις» με τίτλο «η στάσις της Αγίας Έδρας έναντι της κυβερνήσεως της Μαδρίτης», σ.4

²⁸⁷ Στο ίδιο, 27-08-1936, κείμενο στην στήλη «πολιτικόν δεκαπενθήμερον» με τίτλο «ο εμφύλιος πόλεμος εν Ισπανία. Φόβοι διεθνών περιπλοκών»

²⁸⁸ Στο ίδιο, 24-09-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η καταπολέμησις του κομμουνισμού»

Μεταξύ προς την πολιτική μεταβολή παρουσιάζεται ως «σωτήριος ενέργεια», μιας και στην Ελλάδα οι κομμουνιστές ήθελαν να φέρουν την χώρα στην κατάσταση της Ισπανίας, σύμφωνα πάντα με τις καθοδηγήσεις της Μόσχας. Εξαιτίας, όμως, του βασιλιά και της κυβερνητικής ενέργειας αποπέμφθηκε ο κίνδυνος, ο οποίος οφείλεται στην δηλητηρίαση του ελληνικού λαού από τις κομμουνιστικές αρχές.²⁸⁹

Η Ισπανία ως παράδειγμα για την Ελλάδα.

Όπως έχει γίνει φανερό, ο κομμουνιστικός κίνδυνος τόσο για την ελληνική περίπτωση όσο και γενικότερα για την Ευρώπη έχει διαδραματίσει κυριαρχικό ρόλο στον λόγο των ελληνικών εντύπων της περιόδου. Συνυποδηλωτικά, η χρήση της κομμουνιστικής απειλής στα εσωτερικά των άλλων χωρών, εκδήλωνε ένα είδος συσχετισμού και παραδειγματισμού για την ελληνική πραγματικότητα, από τα οποία η ελληνική κοινωνία έπρεπε να λάβει τα συμπεράσματα της και να δράσει αναλόγως.

«Τα διαδραματιζόμενα υπό τριών ετών εις την Ισπανίαν, αιματηρά γεγονότα,» διατυπώνει η *Εθνική*, «τα οποία κατέληξαν εις τον σημερινόν εμφύλιον πόλεμον, πρέπει να εμβάλουν εις βαθυτάτην σκέψιν και την ιδικήν μας Κυβέρνησιν και την ελληνικήν συντηρητικήν κοινήν γνώμην».²⁹⁰ Ειδικότερα, για την εσωτερική κατάσταση της Ισπανίας, δηλώνει την άποψη πως τα «λεγόμενα δημοκρατικά στοιχεία» τα οποία γέννησε η «δημοκρατική θεομηνία» αποφάσισαν να «εξαπολύσουν τον θάνατο» προτού ανατραπούν. Τα γεγονότα αυτά δεν θα έπρεπε να προκαλέσει καμία εντύπωση, αφού όπου «η εξουσία περιήλθεν εις χείρας των ανθρώπων της εσωτερικής αναστατώσεως και της κοινωνικής ανατροπής», η κατάληξη είναι πάντοτε η ίδια. Έτσι, και η Ισπανία στην σύγχρονη πολιτικής της Ιστορία «κατέλαβε την θέσιν του Μεξικού και της δημοκρατικής Ελλάδος».²⁹¹ Αυτός ο συσχετισμός της Ελλάδας με την Ισπανία, θα συνεχιστεί και σε επόμενες δημοσιεύσεις της εφημερίδας, προβαίνοντας μάλιστα και σε μία αντικοινοβουλευτική ρητορεία, τόσο κατά της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, όσο και κατά της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, θα ταχθεί ενάντια στην «αναλογικήν» η οποία επέφερε την πολιτική παράλυση και την δικτατορία του Πρίμο Ντε Ριβέρα και του στρατηγού Πάγκαλου αντίστοιχα. Το χειρότερο, όμως, απ' όλα είναι η αποδοχή των κομμουνιστών, τόσο από τους δημοκρατικούς ως συμμάχους, όσο και από τους βασιλικούς ως μη εχθρούς. «Δυστυχώς εις την Ελλάδα και εις την Ισπανίαν παρεξηγήσαμεν τους σκοπούς και παρεγνώρισamen τα συμφέροντα της τε Βασιλείας και της Δημοκρατίας, δηλαδή της Πατρίδος

²⁸⁹ Στο ίδιο, 13-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η σωτήριος ενέργεια»

²⁹⁰ *Η Εθνική*, 20-07-1936, ενημερωτικό άρθρο

²⁹¹ Στο ίδιο, 20-07-1936, κείμενο στην στήλη «σημειώσεις» με τίτλο «τα ισπανικά», σ.2

μας. Και αφήσαμεν την άτιμον και δολοφονικήν προπαγάνδαν του Κομμουνισμού να εξαπλώνεται και να δηλητηριάζη τους εθνικούς μας οργανισμούς».²⁹² Μάλιστα, λίγες μέρες πριν την δικτατορική επιβολή του Μεταξά, η *Εθνική*, μιλάει για ενδεχόμενη δικτατορία, την οποία βλέπει ως «πολεμικήν επίθεσιν προς πολιτικήν και πατριωτικήν άμυναν κατά του Κομμουνισμού», διότι «στερείται αντιλήψεως ή ψεύδεται υποκριτικώς ο αρνούμενος ότι διεξάγεται και εις την Ελλάδα ο αγών ο και εις την Ισπανία διεξαγόμενος» παρά τις όποιες διαφορές.²⁹³ Ακολούθως, λοιπόν, μπροστά στην πολιτική μεταβολή η *Εθνική* θεωρεί πως έχει την «ηθικήν υποχρέωσιν να είνε εις το πλευρόν της νέας Καταστάσεως».²⁹⁴

Εκτενή παραλληλισμό των δύο χωρών θα κάνει και η κρητική εφημερίδα *Ιδή*, μιλώντας περί παραδειγματισμού από τα ισπανικά γεγονότα όσο ακόμα στην Ελλάδα υπάρχει καιρός προς αποσόβηση του κινδύνου. Για την Ισπανία, εκφέρει την θέση πως το «μικρόβιο του κομμουνισμού» είναι αυτό που έφερε την κοινωνική και πολιτική διαίρεση και αυτό θα πρέπει να προσέξει και η Ελλάδα, αφού η κατάσταση είναι κρίσιμη και στην χώρα μας όπου ο πολιτικός κόσμος ως υπεύθυνος της κατάστασης παραμένει ακόμα ανίκανος να επιφέρει την τελική λύση.²⁹⁵ Προς περαιτέρω ανάλυση της ευθύνης των κομμουνιστών για το «ισπανικό δράμα», η *Ιδή* προχωράει στην διατύπωση πως ο λαός της Ισπανίας αντιδρά κατά των δεινών που προκλήθηκαν από τους κομμουνιστές και έτσι εξεγείρεται κατά της κομμουνιστικής διακυβέρνησης του κομμουνιστικού Λαϊκού Μετώπου και αντιμάχεται το «ημισοβιτικό καθεστώς εν Ισπανία».²⁹⁶ Μετά την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά, όμως, η κρητική εφημερίδα εύχεται στην Ισπανία να βρει σύντομα την εσωτερική της γαλήνη, καθώς επίσης βεβαιώνει πως για την Ελλάδα πλέον δεν υπάρχει λόγος να επιθυμεί την επικράτηση του ενός έναντι του άλλου.²⁹⁷ Ένα μήνα μετά, εξάλλου, διακρίνει πως στην Ελλάδα συντελείται «εξαιρετική προσπάθεια επιβολής, εν παντί του ρυθμού της τάξεως, της ηθικής και της προόδου», ενώ αποδείχθηκε πως τα «κηρύγματα του διεθνισμού, τα οποία εδηλητηρίαζαν την σκέψιν των [του ελληνικού λαού] άφηκαν αμόλυντον την ψυχήν των και εις την πρώτην πνοήν πατριωτισμού επανευρήκαν τον τίμιον έλληνα πολίτην, τον πιστόν εργάτην των ωραίων ιδανικών».²⁹⁸

²⁹² Στο ίδιο, 24-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «Ισπανία και Ελλάς»

²⁹³ Στο ίδιο, 02-08-1936, άρθρο με τίτλο «κάτι βλέπομεν και εμείς εις τον ορίζοντα και ζητούμεν ένα Σαλαζάρ», σ.2

²⁹⁴ Στο ίδιο, 06-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ανώσχωμεν τας καρδιάς. Ζήτω η πατρίς και ο βασιλεύς»

²⁹⁵ Η *Ιδή*, 01-08-1936, άρθρο με τίτλο «ας παραδειγματισθώμεν ημείς οι Έλληνες προπάντος»

²⁹⁶ Στο ίδιο, 02-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «το ισπανικόν δράμα παράδειγμα δια τους Έλληνες»

²⁹⁷ Στο ίδιο, 08-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «αι ελπίδες αποτροπής»

²⁹⁸ Στο ίδιο, 23-09-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «να αναμορφώση»

«Ας φρονηματισθώμεν!» θα δηλώσει και η *Πατρίς*. Ο εμφύλιος της Ισπανίας παρουσιάζεται στην εφημερίδα ως το αποτέλεσμα μιας εικοσαετούς προετοιμασίας, απ' όταν δηλαδή «το μικρόβιον του μπολσεβικισμού εδηλητηρίασε την ήρεμον ζωήν του ανθρώπου». Για την *Πατρίδα*, η φεουδαρχική Ισπανία και η υπανάπτυξη των μαζών ήταν σίγουρο πως θα ακολουθούσαν το παράδειγμα της Ρωσίας και της εκδίκησης, και για αυτό, εξάλλου, η αστοί Ισπανοί είχαν εγκαθιδρύσει την Δημοκρατία προ ολίγων ετών. Ο κομματικός ανταγωνισμός, όμως, θα αποτελέσει το βασικό αίτιο της κατάστασης στην οποία θα περιέλθει η Ισπανία και «ο θέλων να λάβη αληθή και πιστήν εικόνα της συμφοράς την οποίαν προκαλεί εις ένα λαόν η λυσσαλέα και άνευ ορίου κομματική διαμάχη και να αντιληφθή πως εκσπά επί τέλους ο εμφύλιος σπαραγμός με όλας του τας φρικιαστικές συνέπειας, ας στρέψη το βλέμμα εις την Ισπανία».²⁹⁹ Γενικότερα στην εφημερίδα αυτή, παρακολουθεί κανείς μία συνεχή προσπάθεια διάσωσης του κοινωνικού καθεστώτος στην Ελλάδα, είτε εφιστώντας την προσοχή στους εμπόρους, στους βιοτέχνες στους καταστηματάρχες γενικώς και στους μικροκτηματίες για τις διεκδικήσεις των εργατών και αγροτών³⁰⁰, είτε αρθρογραφώντας ανοιχτά κατά των απεργιών και υπέρ της «ελευθερίας της εργασίας» και της μετριοπάθειας.³⁰¹ Αντιστοίχως, η ισπανική κοινωνική ανατροπή αποτελεί για αυτήν ένα «πολύτιμον δίδαγμα» για όλους και είναι βέβαιη ότι και ο «θερμότερος υπέρμαχος των νεωτεριστικών θεωριών, τα οποίας και παρ' ημίν οι προτινός καταρτίσαντες το νεοφανές Λαϊκόν Μέτωπον κομμουνιστάι μετά των συμμάχων των αγροτικών, οι επαγγελλόμενοι να καταστήσωσι Παράδεισον επίγειον την Ελλάδα ως κατέστησαν τοιαύτην και την Ισπανίαν οι αναρχικοί και οι κομμουνιστάι και οι πράκτορες της Μόσχας, είμεθα βέβαιοι ότι και ο θερμότερος θαυμαστής των θα προτιμήση μυριάκις να συνεχισθή η σημερινή Κόλασις τους αστικού καθεστώτος, ως το χαρακτηρίζουν αυτοί, παρά να εγκατασταθή και παρ' ημίν Παράδεισος όμοιος προς τον ισπανικόν».³⁰² Η *Πατρίς*, ως προς τις πολιτικές της επιλογές, επιλέγει μία μέση λύση μεταξύ του «άκρατου κοινοβουλευτισμού» και της δικτατορίας. Αν και την δικτατορία δεν την απεχθάνεται, θεωρεί πως ούτε ο ελληνικός λαός είναι έτοιμος να την αποδεχτεί, αλλά ούτε υπάρχει η προσωπικότητα εκείνη που γύρω της θα οικοδομηθεί ένα αποτελεσματικό δικτατορικό καθεστώς. Έτσι επιλέγει ως καλύτερη λύση την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και τον μετριασμό αν όχι εξάλειψη της νομοθετικής.³⁰³ Ο αντικοινοβουλευτικός αυτός χαρακτήρας της εφημερίδας είναι παρόν τόσο

²⁹⁹ *Πατρίς*, 23-07-1936, άρθρα με τίτλο «ας φρονηματισθώμεν» και «ποια τα αίτια του επαναστατικού κινήματος»

³⁰⁰ Στο ίδιο, 26-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ξυπνήστε ραγιάδες»

³⁰¹ Στο ίδιο, 06-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η μεταβολή»

³⁰² Στο ίδιο, 01-08-1936, άρθρο με τίτλο «πολύτιμον δίδαγμα»

³⁰³ Στο ίδιο, 28-07-1936, άρθρο με τίτλο «υπάρχει και η μέση λύσις»

πριν την δικτατορία Μεταξά όσο και μετά, ενώ συνδυάζεται και με τον αντικομμουνισμό. Δύο μέρες πριν την επιβολή της δικτατορίας, φιλοξενεί την επιστολή του βουλευτή Ηρακλείου Πασσαδάκη προς τον βασιλιά, η οποία καταλήγει : «Σώσατε την Χώραν, πριν η ο απαίσιος κομμουνισμός ανάψη και εδώ την πυρκαϊάν του εμφυλίου πολέμου όπως ετοιμάζεται. Ας μην απατά η φαινομενική ησυχία. Ο κίνδυνος ευρίσκεται προ των πυλών μας».³⁰⁴

Τέλος, λίγες ημέρες μετά την δικτατορική επιβολή, στην εφημερίδα, διατυπώνεται το ερώτημα αν «έγιναν οι λαοί δια τα πολιτεύματα, ή εφευρέθηκαν τα πολιτεύματα δια την εξασφάλισιν της ευτυχίας των λαών» και καταλήγει ερωτώμενη για το τι «σάπιο υπάρχει εις αυτόν τον τόπον; Μήπως ο κοινοβουλευτισμός;»³⁰⁵

Σε ανάλογα πλαίσια, και η *Καθημερινή*, θα εκδηλώσει την θέση πως «ήτο φανερό ότι η οξύτης των κομματικών αγώνων θα παρέσυρε και πάλιν την χώραν [Ισπανία] εις εμφύλιον σπαραγμών». Με λίγα λόγια, ο εμφύλιος εκλαμβάνεται ως απόρροια της αδιαλλαξίας και του φανατισμού των κομματικών παρατάξεων, αλλά επίσης, και ως αποτυχία του Λαϊκού Μετώπου, αφού δεν μπόρεσε να αποτελέσει μία «αφετηρία τάξεως και γαλήνης» παρά «έδωσε την ευκαιρίαν να αποκαλυφθούν εις όλην αυτήν την έκτασιν αι αντιθέσεις αι οποίαι χωρίζουν τα αριστερά κόμματα». Μάλιστα οι τρομοκρατικές τους μέθοδοι κλόνισαν, σύμφωνα με την *Καθημερινή*, το δημοκρατικό καθεστώς,³⁰⁶ ενώ προηγουμένως είχε τονίσει πως «περί ομαλότητος εν Ισπανία ο κόσμος έχει παύσει από μακρού να ομιλή».³⁰⁷

Αντίστοιχα, για την Ελλάδα εκφράζει πως οι ελευθερίες, ο κοινοβουλευτισμός, οι εκλογές οι ρητορείες και οι δημαγωγίες του τύπου καταστρέφουν τον τόπο. Ως εκ τούτου είναι αναγκαία η λεγόμενη τρίτη λύση, όπως την είδαμε και παραπάνω, η οποία αντανακλούσε την επιβολή «ενός κράτους ισχυρού και απαλλαγμένου των αδυναμιών τας οποίας ο κοινοβουλευτισμός επιβάλει».³⁰⁸ Έτσι, η θέση της εφημερίδας και του Γεώργιου Βλάχου πως «η Δικτατορία επεβλήθη όπως επιβάλλεται η εγχείρησις εις ανθρώπους βαρύτατα ασθενείς» είναι απόλυτα λογική με τις προηγούμενες θέσεις και αρχές που πρέσβευσε.³⁰⁹ Σε διαφορετική περίπτωση, η επικράτηση των κομμουνιστών θα οδηγούσε στην επικράτηση των «νέων θεωριών, στην μετατροπή των Εκκλησιών εις καφωδεία και την εκταφήν των νεκρών εις δημόσιον εξευτελισμόν – όπως γίνεται τώρα από τους Κυβερνητικούς εις την Ισπανίαν».³¹⁰

³⁰⁴ Στο ίδιο, 02-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «οι τίμιοι πατριώται εις συναγεμρόν» του Ι. Πασσαδάκη

³⁰⁵ Στο ίδιο, 09-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «κάτι σάπιο»

³⁰⁶ *Η Καθημερινή*, 20-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η επανάστασις εις την Ισπανίαν»

³⁰⁷ Στο ίδιο, 19-07-1936, κείμενο στη στήλη «καθημερινά» με τίτλο «τα εν Ισπανία»

³⁰⁸ Στο ίδιο, 26-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «λύσεις» του Γεώργιου Βλάχου

³⁰⁹ Στο ίδιο, 06-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η νέα κατάστασις» του Γεώργιου Βλάχου

³¹⁰ Στο ίδιο, 08-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ας ελπίσωμεν, ας συνταχθώμεν» του Γεώργιου Βλάχου

Άρα η επέκταση των κομμουνιστικών ιδεών και η αποτυχία του κοινοβουλευτισμού και των κομμάτων – τα οποία ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για τις εκλογές και τα μικροπολιτικά παιχνίδια παρά για την Ελλάδα – να δώσουν μία οριστική λύση, κατέστησε την δικτατορική επιβολή ως την αναγκαία και αποτελεσματικότερη λύση.³¹¹ Λίγες μέρες αργότερα, και σε συνάρτηση με τις παραπάνω θέσεις της, η *Καθημερινή* θα ταχθεί πλέον ανοιχτά υπέρ των κινηματιών στην Ισπανία, διατείνονται πως «δια πρώτην ίσως φοράν εις την Ιστορία, μία Επανάστασις θεωρείται από ολόκληρον τον πολιτισμένον κόσμον ως Επανάστασις υπέρ της τάξεως και της ειρήνης».³¹²

Ο κίνδυνος ανατροπής του αστικού καθεστώτος και η αναποτελεσματικότητα του πολιτικού κόσμου στην ασφάλιση της διατήρησης του, επισημαίνονταν και συσχετίζονταν με τα ισπανικά γεγονότα συχνά και σε μεγάλο αριθμό εφημερίδων. Εκτός των παραπάνω, ανάλογες απόψεις βλέπουμε κατ' επανάληψη και στην *Σημαία* Καλαμών, όπου οικοδομεί την περίοδο εκείνη μία πολεμική στα πολιτικά κόμματα, τα οποία το μόνο που κάνουν είναι να «ονειρεύονται την εξουσία».³¹³ Για τον λόγο αυτό προτάσσει την πολιτική συνεννόηση με τον Μεταξά ως τοποτηρητή, ώστε να αποσοβηθεί «η ελληνική τραγωδία, η οποία θα είναι απείρως δραματικωτέρα και αιματηροτέρα» από αυτή της Ισπανίας.³¹⁴ Ουσιαστικά, κάνει λόγο για την αστική κομματική συνεργασία, διότι σε αντίθετη περίπτωση που ο εσωτερικός διχασμός συνεχιστεί, τα πράγματα θα οδηγηθούν μπρος στην «Κοινωνική καταιγίδα» που είναι έτοιμη να ξεσπάσει.³¹⁵ Αν η ευρεία αυτή συνεργασία κατά των κομμουνιστών και της κοινωνικής ανατροπής δεν πραγματοποιηθεί, τότε η δικτατορία, η χειρότερη μορφή της τυραννίδας σύμφωνα με την *Σημαία*, αποτελεί την μοναδική λύση.³¹⁶

Αντίθετα, ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*, προτείνει στον Μεταξά να συγκρατήσει τα υπέρ της δικτατορίας στοιχεία και να δοθεί προτεραιότητα στην πολιτική συνεννόηση των δύο μεγάλων κομμάτων, ώστε «να στείλουν μίαν ώρα αρχύτερα τους ανόητους και σαχλούς ψευδοφασίστες εις τα σπιτάκια των, να παύσουν να ενοχλούν», διότι «μοιραίως εις την δικτατορικήν όρεξιν αντιτάσσεται η αντιδικτατορική άλλων μερίδων, και έτσι σχηματίζεται σιγά σιγά Ισπανικόν προσάναμμα εις τον τόπον μας χωρίς λόγον και αφορμήν και χωρίς ν' αντιπροσωπεύη εις το

³¹¹ Στο ίδιο, 09-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «αι ευθύναι των» του Γεώργιου Βλάχου

³¹² Στο ίδιο, 12-08-1936, κείμενο στη στήλη «καθημερινά» με τίτλο «τα εν Ισπανία»

³¹³ *Σημαία*, 31-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ο κίνδυνος είναι τεράστιος»

³¹⁴ Στο ίδιο, 30-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «πολύτιμα διδάγματα από την ισπανικήν ταγωδιάν»

³¹⁵ Στο ίδιο, 01-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «των οικίων ημών εμπιμπραμένων»

³¹⁶ Στο ίδιο, 05-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ενώπιον του κομμουνιστικού κινδύνου»

βάθος καμμίας απολύτως πραγματικότητα».³¹⁷ Μεταξύ των δύο χωρών, διακρίνει μία «σύμπτωσης πολιτικών γεγονότων» όπως είναι «ο εξοντωτικός αγών των φατριών», «η εξώθησις των εργαζομένων λαϊκών μαζών προς τα άκρα», «η ανάμιξις του στρατού εις την πολιτικήν» και η «ανατροπή της ηθικής και οικονομικής ισορροπίας, που έσπρωξε τον Λαόν εις τα βίαια μέτρα και την μοιραίαν ρήξιν». Οπότε, το παράδειγμα της Ισπανίας πρέπει να λειτουργήσει ευεργετικά για τους Έλληνες, τους οποίους τα μίσση και τα ιδιοτελή κομματικά συμφέροντα έχουν διαιρέσει, «προτού αι ένοπλοι εκατέρωθεν ομάδες μιμηθούν τα κλέη εκείνων, που παρέδωσαν την άλλην χερσόνησον εις τας φλόγας και το πένθος του εμφυλίου πολέμου» και πριν καταστεί αναπότρεπτος ο κίνδυνος «μιας ισπανοποίησης της Ελλάδος». Εξάλλου, εντέλει, το περιστατικό του κινήματος του Μαρτίου παραμένει ακόμα πρόσφατο.³¹⁸ Την τελευταία αυτή ομοιότητα συναντά κανείς, επίσης, και στην *Ακρόπολι*.³¹⁹

Την φαυλότητα του ανταγωνισμού και των εχθροτήτων των κομμάτων θα υποστηρίζει και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στην *Ελληνική Φωνή*. Σε κείμενο του για τις ελληνικές παρατάξεις, ισχυρίζεται πως «ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός έπαυσαν να είναι πολιτικά παρατάξεις» αφού «καμμία ιδέα συνδεδεμένη με τα προβλήματα της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας και με τα συμφέροντα του λαού, δεν συνδέει τους βενιζελικούς μεταξύ των και τους αντιβενιζελικούς επίσης μεταξύ των. Κανένα πρόγραμμα και καμμία ιδεολογία δεν τους οδηγεί εις την προς αλλήλους αντίθεσιν». Η ανάπλαση της κοινωνικοπολιτικής ζωής πρέπει να βασιστεί σύμφωνα με το έντυπο από την «πειθαρχημένη ελευθερία», ένα πρόσταγμα που το «άγριον, αληθινά, δράμα» στην Ισπανία το επιβεβαιώνει. Από την ανελευθερία υπό το καθεστώς του Ριβέρα η Ισπανία δεν κατάφερε να βρει το μέτρο και έτσι βρέθηκε στην «ύποπτα λάγνα αγκαλιά μια εξίσου ανεξέλεγκτης απειθαρχητής ελευθερίας», διότι δεν γίνεται να υπάρξει ελευθερία για όλους όταν δεν πειθαρχεί ο καθένας την δική του ελευθερία στην ελευθερία των διπλανών του.³²⁰

Κατά συνέπεια, η *Ελληνική Φωνή* δεν θα αναπτύξει λόγο υπέρ κάποιας πλευράς στον Ισπανικό εμφύλιο. Αντιστρόφως, μιλάει είτε για την ενδεχόμενη «φασιστική ελευθερία» είτε

³¹⁷ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 03-08-1936, κείμενο στην στήλη «πρόσωπα και πράγματα με τίτλο «αι φήμαι περί δικτατορίας», σ.5

³¹⁸ Στο ίδιο, 26-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «παράδειγμα δια την Ελλάδα να συνετισθώμεν και να ειρηνεύσωμεν διότι μας απειλεί το χάος»

³¹⁹ *Ακρόπολις*, 26-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η ισπανική τραγωδία»

³²⁰ *Ελληνική Φωνή*, 25-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «αι παρατάξεις θα διαλυθούν» του Παναγιώτη Κανελλόπουλου

για την πιθανή «σοβιετική ελευθερία». Και οι δύο είναι κατάπτυστες. Από τον ισπανικό αγώνα για την ελευθερία θα γεννηθεί μόνο σκλαβιά.³²¹

Αποστάσεις από τα δύο μέτωπα και η αδυναμία ύπαρξης εσωτερικής γαλήνης στην Ισπανία

Το ξέσπασμα του εμφυλίου στην Ισπανία αποτελεί την απόληξη της πολιτικής διαίρεσης και της κοινωνικής διχόνοιας των προηγούμενων δεκαετιών που ο καχεκτικός κοινοβουλευτικός αγώνας όξυνε. Εξάλλου, ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος δεν πρέπει να αποτελεί μια περιγραφική έκφραση μιας κατάστασης, αλλά να προσλαμβάνει ένα ξεχωριστό αποτύπωμα, το οποίο αναδεικνύει ένα συγκεκριμένο κόσμο αξιών και συμπεριφορών. Με λίγα λόγια, είναι προβληματική η χρήση του εμφυλίου πολέμου, γενικότερα, όταν λαμβάνει περιγραφική χροιά και παραλείπετε το γεγονός πως εκφράζει ένα σύνολο ερμηνειών και αξιών, μέσω των οποίων αποκτά κανονιστικό χαρακτήρα και όχι κάποια απαρέγκλιτη εννοιολογική ταυτότητα.³²²

Στον ελληνικό Τύπο, ο εμφύλιος αντανakλά τον πολιτικό και κοινωνικό εκτροχιασμό της εποχής. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν κατάφερε να επιφέρει θετικά αποτελέσματα και η εσωτερική ειρήνη γίνεται πλέον ένα πολύ δύσκολο έργο, αφού η κατάσταση έχει φθάσει στα άκρα. Συνήθως προτιμάτε από τις εφημερίδες η χρήση της «εμφύλιας σύρραξης» για να δοθεί έμφαση στις αντιθέσεις και στην ετερογένεια των στόχων και των σκοπών και δηλώνει, επιπροσθέτως, το αντίθετο της εθνικής ενότητας.³²³

Ως εκ τούτου, ένα μεγάλο μέρος του Τύπου θα επιμένει στην αρνητική πλευρά των εμφυλίων και στην θέση πως κανένα θετικό αποτέλεσμα δεν μπορεί να υπάρξει. Στην *Ακρόπολι* για παράδειγμα, γράφεται πως στην Ισπανία πραγματοποιείται μία μάχη μεταξύ δύο δικτατοριών· στρατιωτικής και προλεταριακής. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, δηλαδή είτε στεφθεί νικητής ο φασισμός είτε ο κομμουνισμός, η ύπαρξη έντονων αντιθέσεων και συγκρούσεων «δεν θα ημπορέση να σταθή του λοιπού ούτε δια μίαν ημέρα».³²⁴ Ως αίτιο του εμφυλίου θα θεωρήσει την αδύναμη δημοκρατία στην Ισπανία και την αδυναμία των αριστερών κομμάτων να «εδραιώσουν εις την Ισπανία μίαν στερεάν και δημιουργικήν τάξιν». Αταξία και αστάθεια, λοιπόν, έναντι της «ευνομίας» και της «γαλήνης».³²⁵ Τους τελευταίους

³²¹ Στο ίδιο, 25-07-1936, κείμενο στην στήλη «πολιτικά κρίσεις» με τίτλο «ελευθερία, στην Ισπανία»

³²² Armitage David, *εμφύλιοι πόλεμοι μια ιστορία στο πεδίο των ιδεών*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, σ. 34

³²³ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, η ελληνική δημόσια συζήτηση*, ό.π., σ. 88-93

³²⁴ *Ακρόπολις*, 21-07-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «προς παλινόρθωσιν του Αλφόνσου», σ.5

³²⁵ Στο ίδιο, 23-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η έκρηξις του ισπανικού Βεζούβιου. Τι προηγήθη και τι διαδραματίζεται»

αυτούς όρους θα χρησιμοποιήσει και για την ελληνική περίπτωση, όταν στις 03 Αυγούστου η *Ακρόπολις* συνιστά ψυχραιμία και υπομονή από τους αγρότες και τους εργάτες, οι οποίοι έχουν προβεί σε απεργίες, δηλώνοντας την πεποίθηση πως παρά την δικαιολογημένη αγανάκτηση τους, οφείλουν να μην δυσκολέψουν τα πράγματα και να κυριαρχήσει η «γαλήνη» και η «ευνομία», ώστε να συντελεστεί μία «ευρεία δημιουργική προσπάθεια».³²⁶ Τις ημέρες, δηλαδή, πριν την δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, η *Ακρόπολις* τάσσεται υπέρ της συνεννόησης, διότι «εγίναμεν Μεξικόν, Ισπανία, Κούβα», και άρα αν θέλει η χώρα να γίνει επιτέλους ένα ευνομούμενο κράτος, τα κόμματα πρέπει να εργασθούν μαζί και να φτιάξουν ένα κοινό πρόγραμμα. Γιατί, η συνεργασία δεν πρέπει να είναι τυπική αλλά ουσιαστική και με εκπονημένο πρόγραμμα, ώστε να μην υπάρξουν παρακωλήσεις στην λειτουργία της κυβερνητικής συνεργασίας.³²⁷ Η λύση, λοιπόν, «δεν βρίσκεται στην μονοκομματική κυβέρνηση αλλά στην οικουμενική. Εντός των κοινοβουλευτικών ορίων αυτή είναι η μόνη δυνατή λύση».³²⁸ Μετά την επιβολή της δικτατορίας, όμως, η «δημιουργική προσπάθεια» γίνεται η κρηπίδα της δικτατορικής υποστήριξης. Συγκεκριμένα, η νέα κατάσταση θεωρείται πως είναι ικανή να εργαστεί παραγωγικά και ανενόχλητα, αφού κατέχει την εξουσία χωρίς την ύπαρξη αντιδράσεων. Ο ελληνικός λαός μπορεί να ελπίζει επιτέλους στην ανάπτυξη και στην επίλυση των χρόνιων προβλημάτων της χώρας.³²⁹ Η εθνική πίστη στην ενότητα και το πεπρωμένο του ελληνικού λαού που προτείνει ο Μεταξάς, είναι η «προϋπόθεσις πάσης δημιουργικής προσπάθειας»,³³⁰ και μάλλον φαίνεται να τα καταφέρνει, αφού στη νέα πολιτική εξουσία, η *Ακρόπολις*, βρίσκει μία ισχυρή και αποτελεσματική κυβέρνηση. «Η αρχή είνε ευοίωνος. Ο τόπος αισθάνεται ότι – επιτέλους – κυβερνάται».³³¹

Συνοψίζοντας, στην *Ακρόπολι*, όπως είναι λογικό πριν την δικτατορία και τους επακόλουθους περιορισμούς που αυτή θέτει, δηλώνεται η απουσία κάθε ελπίδας συγκρότησης ενός ανεξάρτητου πολιτικού καθεστώτος στην Ισπανία μετά τον εμφύλιο. Η επικράτηση των επαναστατών «το πολύ να εδημιούργει μίαν στείρον στρατιωτικήν δικτατορίαν, δευτέραν έκδοσιν του Πρίμο ντε Ριβέρα, η οποία θα εκυλίετο μέχρι λαιμού εις το αίμα από την δίψαν των αντεκδικήσεων όσον και από την ανάγκην της στερεώσεως». Ομοίως, η επικράτηση των

³²⁶ Στο ίδιο, 03-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «τότε πρώτοι ημείς θα ειπώμεν εμπρός!»

³²⁷ Στο ίδιο, 30-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «δια να μην επή η ιστορία ότι μόνον κακόν έκαμεν εις την πατρίδα των»

³²⁸ Στο ίδιο, 25-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ημπορούν να συμφωνήσουν»

³²⁹ Στο ίδιο, 06-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η νέα κατάσταση»

³³⁰ Στο ίδιο, 12-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «ανάγκη πίστεως»

³³¹ Στο ίδιο, 18-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «μετά τόσων ετών σάλου»

κυβερνητικών και η «μετατόπισις του βάρους προς την άκραν αριστεράν» θα αποτελούσε «σκοτεινόν οινόν δια την εξέλιξιν του καθεστώτος».³³²

Ως έναν «εξοντωτικό αγώνα» θα χαρακτηρίσει τον εμφύλιο και η *Πρωΐα*. Για την ηττημένη πλευρά δεν θα υπάρξει «σωτηρία και έλεος και δια τούτο μάχονται και οι μεν και οι δε απεγνωσμένως, ριψοκινδυνεύοντες τα πάντα δια τα πάντα, χωρίς καμμίαν επιφύλαξιν».³³³ Αυτό που τονίζεται κατά κόρον στην *Πρωΐα*, δηλαδή, είναι η υπόθεση πως ο εμφύλιος πρόκειται να είναι η τελευταία πράξη της εσωτερικής διαίρεσης στην Ισπανία, η οποία θα δοθεί με την εξόντωση του ενός και την καθολική κυριαρχία του άλλου.³³⁴ Έτσι, από την έκβαση του αγώνα θα εξαρτηθεί αν η Ισπανία θα καταστεί ξανά μοναρχική, αλλά με «σαφώς εθνικιστικόν χαρακτήρα, ερειδομένη επί μιας στρατιωτικής δικτατορίας» ή αν θα αποκτήσει μία σοσιαλιστική κατεύθυνση με «έντονον αριστερόν χαρακτήρα».³³⁵ Αυτό, όπως είπαμε, θα μπορέσει να επιτελεστεί μόνο με την πολιτική εξόντωση του ενός.³³⁶ Η άποψη αυτή συναντάται, επιπλέον, και στην *Νέα Αλήθεια*. Αρχικά, υποστηρίζει πως τα δυνητικά αποτελέσματα είναι δύο· ο φασισμός και η δικτατορία του προλεταριάτου. Για να γίνει, όμως, αυτό θα χρειαστεί πρώτα να υλοποιηθεί «μια σκληρά και αιματηρά εκκαθάρισις εις βάρος εκείνων που θα ηττηθούν».³³⁷

Στο ίδιο πλαίσιο, στη *Βραδυνή* γίνεται λόγος για «έναν αγώνα ζωής και θανάτου» μεταξύ των «εθνικοφρόνων» και των «κομμουνιστών», όπου στο τέλος δεν θα υπάρχουν «νικηταί και νικημένοι, αλλά μόνον ζωντανοί και νεκροί».³³⁸

Τέλος, υπό μία άλλη οπτική η χριστιανική εφημερίδα *Αλήθεια*, θα ταχθεί και εκείνη κατά των δύο αντιμαχόμενων πλευρών στην Ισπανία και θα υπογραμμίσει το ανέφικτο της ειρήνης. Το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου, το αντιλαμβάνεται ως μία μάχη του κεφαλαιοκρατισμού με τον κομμουνισμό. Και τα δύο αυτά συστήματα θεωρεί πως «έχουσιν εν εαυτοίς ως κυριώδη χαρακτηριστικά το ψεύδος και την αδικίαν, και δια τούτο αμφοτέρα είνε προωρισμένα προς εξαφάνισιν». Ασκώντας, δηλαδή, κριτική τόσο στον κεφαλαιοκρατισμό – τον οποίον θεωρεί ένα «ανοσιούργημα» που παράγει πείνα και αδικία – όσο και στον κομμουνισμό – ο οποίος είναι «ανίκανος να σταθή κοινωνικώς» αφού δεν αποδέχεται την θεϊκή ύπαρξη – η *Αλήθεια*

³³² Στο ίδιο, 26-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «η ισπανική τραγωδία»

³³³ *Πρωΐα*, 23-07-1936, κείμενο στην στήλη «εις το περιθώριον των γεγονότων» με τίτλο «η ισπανική τραγωδία»

³³⁴ Στο ίδιο, 20-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «αι ισπανικά περιπέτεια»

³³⁵ Στο ίδιο, 03-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «κίνδυνοι διεθνών περιπλοκών»

³³⁶ Στο ίδιο, 20-07-1936, ό.π.

³³⁷ *Νέα Αλήθεια*, 23-07-1936, ενημερωτικό άρθρο με τίτλο «εκεί που ρέει το αίμα»

³³⁸ *Η Βραδυνή*, 22-07-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «οι έμποροι του πολέμου» του Ι. Στογάννη

καταλήγει πως κάθε πιθανότητα ειρήνης έχει εξαλειφθεί, διότι όποια πλευρά κι αν νικήσει θα έχει επιβληθεί δια της βίας. Τελικά, μόνο ο Χριστιανισμός είναι ικανός, για την εφημερίδα, να την εμπούσει και κανείς άλλος. Σίγουρα όχι ο κομμουνισμός που οδήγησε την Ισπανία στον αλληλοσπαραγμό, που την μετέτρεψε σε «θύμα των κομμουνιστικών ιδεών, σφαγίων της αιμοδιψούς Μόσχας».³³⁹

Συμπεράσματα

Υστερα από όλα όσα έχουν προηγηθεί και μέσα από την παρουσίαση και μελέτη των ανωτέρω απόψεων και θέσεων του ελληνικού Τύπου για την Ισπανική Δημοκρατία καθόλα τα έτη της ύπαρξής της, γίνονται ευδιάκριτες πιστεύω οι ποικίλες ιδεολογικές αποχρώσεις της μεσοπολεμικής πολιτικής ζωής, τόσο στο επίπεδο των συζητήσεων για το πολίτευμα όσο και σε ένα γενικότερο πλαίσιο ιδεολογικών τοποθετήσεων, που συνυπάρχουν ή ενυπάρχουν καμιά φορά στον διάλογο του πολιτειακού ζητήματος.

Κατά την εναρκτήρια φάση της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας, οι υποστηρικτές της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, ευθύς εξαρχής, μίλησαν για την μεγάλη νίκη της δημοκρατίας στην Ισπανία. Η αστική δημοκρατία παρουσιάζεται στα κείμενά ως το καταλληλότερο πολίτευμα για τα συμφέροντα των ανθρώπων και αποκτά, έτσι, μια διττή σημασία για τους ίδιους. Σε ένα πρώτο επίπεδο, νομιμοποιείται η αβασίλευτη δημοκρατία στην Ελλάδα, η οποία μετρά λίγα μόνο χρόνια ζωής. Είτε οι εφημερίδες που τάσσονταν υπέρ του Βενιζέλου, είτε αυτές που ασκούσαν κριτική στην πολιτική του την περίοδο αυτή, όλες μοιράζονταν την πίστη στην δημοκρατία και τον κοινοβουλευτισμό.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, προβαίνουν σε γενικότερες ιστορικές τοποθετήσεις. Η αβασίλευτη δημοκρατία, όχι μόνο νομιμοποιείται στην Ελλάδα, αλλά αποκτά ένα προοδευτικό χαρακτήρα για όλη την ανθρωπότητα. Η πτώση πολλών μοναρχιών και θρόνων μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, κατανοείται ως μια τάση της εποχής, ως μια βελτιωτική κίνηση της ανθρώπινης ιστορίας. Ο λαός, εκεί όπου η μοναρχία του έχει στερήσει την εθνική πρόοδο και την ελευθερία, έρχεται να τις διεκδικήσει ακολουθώντας το δημοκρατικό ρεύμα που έχει φουσήξει μετά τον πόλεμο.

Παρόλα αυτά, δεν χρησιμοποιούν την δημοκρατία ως ένα είδος πολιτικής «πανάκειας» για όλα τα προβλήματα, ούτε την παρουσιάζουν εντελώς ωραιοποιημένη και δοσμένη με ουτοπικά στοιχεία. Δεν ξεχνούν να τονίσουν την κρισιμότητα των προβλημάτων και πως ο δρόμος και η τακτική που θα ακολουθήσει η δημοκρατία είναι αυτό που έχει τον τελευταίο λόγο, όπως

³³⁹ *Αλήθεια*, 15-08-1936, κύριο άρθρο με τίτλο «επί του ισπανικού αλληλοσπαραγμού» του Ιωάννη Αρνέλλου

είδαμε παραδείγματος χάριν στον *Εθνικό Κήρυκα*. Σίγουρα, όμως, η δημοκρατία είναι σε θέση να επιφέρει βελτιώσεις, κάτι που στερείτο δυνατότητας η μοναρχία. Η προάσπιση των αστικών συμφερόντων και άρα ολόκληρου του έθνους για εκείνους, διασφαλίζεται πλέον καλύτερα και αποτελεσματικότερα μέσω της δημοκρατίας.

Αντίθετα με τα όσα εξάγονται για τις θέσεις του φιλελεύθερου τύπου, οι συντηρητικές εφημερίδες διακρίνονται μεταξύ τους από μεγαλύτερη ποικιλομορφία. Οι κατηγοριοποιήσεις εδώ είναι ένα δυσκολότερο έργο, μιας και ενδημούν διαβαθμίσεις ως προς τον βαθμό συντηρητισμού αφενός και αφετέρου πολλές φορές η πολιτική τοποθέτηση ξεφεύγει και εκφράζει άλλες γενικότερες αντιλήψεις.

Επιχειρώντας μια σαφέστερη ταξινόμηση, οι εφημερίδες εκείνες που εκφράζουν στην φάση εκείνη έναν συντηρητισμό με έμφαση στην μετριοπάθεια πάνω στο πολίτευμα, όπως είναι για παράδειγμα η *Πρωία*, παραμένουν συγκρατημένες στον λόγο τους. Ακόμα και η *Εστία* που έχει αν μη τη άλλο μια σχέση με τον Βενιζέλο στην φάση αυτή, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην αξία της τάξης που πρέπει να υπάρχει μέσα σε ένα πολίτευμα. Την περίοδο αυτή, έχει αρχίσει από τις συντηρητικές εφημερίδες μια κίνηση αποτίναξης των παλαιότερων διχαστικών διακρίσεων και άρα επέρχεται μια άμβλυνση των εντάσεων για το πολίτευμα. Και οι δύο εφημερίδες, δεν αμφισβητούν το πολιτειακό καθεστώς της χώρας, αλλά αντίθετα το αποδέχονται. Μάλιστα, ακόμα και η *Ακρόπολις*, θα περάσει και εκείνη σε μια παρόμοια φάση ένωσης του λόγου της με τον αντίστοιχο αντιδichαστικό των συντηρητικών εφημερίδων.³⁴⁰

Ως προς τις γενικότερες αντιλήψεις, στις οποίες αναφέρθηκα παραπάνω, που ξεφεύγουν ως ένα βαθμό από τον απλό σχολιασμό των πολιτευμάτων, η *Καθημερινή*, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Η *Καθημερινή*, θα καταδείξει τον κομμουνιστικό κίνδυνο ως αίτιο της ανατροπής στην Ισπανία, που κατά τα λεγόμενά της δεν θα εφησυχαστεί στην εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, αλλά θα επιχειρήσει την περαιτέρω κοινωνική ανατροπή. Ο αντικομμουνισμός, δεν αποτελεί καθαρά χαρακτηριστικό του συντηρητικού κόσμου, βέβαια, αλλά ένα γνώρισμα του αστού του μεσοπολέμου, που διεκδικεί αυξημένες κρατικές πρωτοβουλίες προς την υπεράσπιση της κοινωνικής ισορροπίας.³⁴¹ Ωστόσο, στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι η μόνη που το επικαλείται.

Στην πλειονότητα των συντηρητικών εφημερίδων, η μετριοπάθεια ήταν η σημαντικότερη αξία που έπρεπε να υποστηρίξει η Ελλάδα. Ειδικά ο συντηρητικός αντιβενιζελικός λόγος,

³⁴⁰ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.152

³⁴¹ Στο ίδιο, σ.119

υπεράσπιζε τις ιδέες της σταθερότητας και της ομαλότητας, καθώς και την αποδέσμευση της οικονομίας από τον πολιτικό εξαναγκασμό.³⁴²

Επίσης, η εργασία αυτή δεν παραμέλησε να παρουσιάσει και τον λόγο δύο κομμουνιστικών οργάνων, του *Ριζοσπάστη* και της *Πάλης των τάξεων*. Αξίζει να σημειωθεί πως οι κομμουνιστές είχαν δεχθεί ήδη από το 1929 με το ιδιώνυμο την κρατική δίωξη, η οποία σαφώς και επηρέασε τον λόγο τους. Δεν είναι τυχαίο πως το κείμενο του *Ριζοσπάστη* που εξέτασε η παρούσα μελέτη, κλείνει με την αναφορά στην ελληνική πραγματικότητα και με μία φρασεολογία πολύ συγκεκριμένη, αφού μιλάει περί ολιγαρχίας, φασισμού και κεφαλαιοκρατίας.

Η στάση του *Ριζοσπάστη*, αντανakλά τις θέσεις της Γ΄ Διεθνούς και δηλώνει ταυτοχρόνως την αποκήρυξη σοσιαλδημοκρατικών θεωριών και πρακτικών. Βέβαια την περίοδο 1929-1931, δηλαδή μέχρι και την ανάληψη της καθοδήγησης του κόμματος από τον Ζαχαριάδη, το ΚΚΕ κλονίζονταν από εσωκομματικές διαμάχες, κυρίως σε επίπεδο τακτικής.³⁴³ Πάντως, στο κείμενο αν και σε μερικά σημεία διαφαίνεται μια ασάφεια, σίγουρα παίρνει θέση κατά της σοσιαλιστικής συμμετοχής στην αστική κυβέρνηση και θεωρεί πως αρκετά γρήγορα η αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης ως προς την ικανοποίηση των μαζών, θα οδηγήσει σε αποτυχία την προσπάθεια διάσωσης της ισπανικής κεφαλαιοκρατίας.

Οι αρχειομαρξιστές από την άλλη, μιλούν για την ανάγκη δημιουργίας ενός κομμουνιστικού κόμματος επί των αρχών της αριστερής αντιπολίτευσης. Εξάλλου είναι γνωστό πως υποστήριζαν την δημιουργία ενός μπουλσεβικικού μοντέλου κόμματος, όπως αυτό εκφραστικό από το Β΄ Συνέδριο της ΚΔ. Με λίγα λόγια, η επικράτηση του Στάλιν λειτούργησε καταλυτικά στην καθιέρωση ενός νέου τύπου κόμματος και στην εδραίωση ενός νέου δόγματος μπουλσεβικοποίησης. Από μια μερίδα αυτό θεωρήθηκε ως σταλινοποίηση και έτσι δημιουργήθηκε η Διεθνής Αριστερή Αντιπολίτευση³⁴⁴. Στην *Πάλη των τάξεων*, συναντάμε την συμπίεση με τις θέσεις της τελευταίας.

Με το πέρασμα των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1930, παρατηρούνται και στις δύο χώρες η όξυνση των πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων. Ουσιαστικά, η οικονομική και πολιτική κρίση φέρνει την κατάσταση στα άκρα, ενώ παράλληλα η βία μοιάζει να παγιώνεται.

³⁴² Στο ίδιο, σ.128

³⁴³ *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, Α΄ Τόμος, 1918-1949*, ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σ.216-224· Αλέξανδρος Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Τόμος Β΄ Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ.178

³⁴⁴ Παλούκης Κώστας, *Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού (1919-1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2017, σ.82

Μέχρι και τις Ισπανικές εκλογές του 1933, ο ελληνικός Τύπος μετεωρίζεται μεταξύ της πίστης πως η νέα κυβέρνηση, αυτή την φορά της Δεξιάς, θα καταφέρει να επιφέρει την εσωτερική τάξη (όπως είδαμε στην *Ακρόπολι*) και μεταξύ της συνέχισης της πολιτικής κρίσης, αφού ο ισπανικός λαός παρουσιάζεται ιδιαίτερα διαιρεμένος (παραδείγματος χάριν στη *Πρωΐα*). Μόνο οι μοναρχικοί θα κάνουν λόγω για νίκη κατά της δημοκρατίας, τόσο στην Ισπανία όσο και στην Ελλάδα, όπου βλέπουν την αποτυχία της δημοκρατίας και την επιστροφή της βασιλείας. Τέτοιου είδους απόψεις παρουσιάστηκαν και στον ελληνικό φιλομοναρχικό Τύπο, και συγκεκριμένα όπως μελετήσαμε στην *Ελληνική*.

Από το 1934, όμως, η κατάσταση της Ισπανίας με τις συνεχείς εξεγέρσεις και την πολιτική αστάθεια δεν αφήνει κανένα περιθώριο υποστήριξης απόψεων περί υγιούς δημοκρατίας και ευεργετικών αποτελεσμάτων. Αν εξαιρέσει κανείς το έντυπο *Ημερήσιος Κήρυξ*, στο οποίο δηλώνεται πως στο τέλος τα συντηρητικά πολιτικά κόμματα θα καταφέρουν να εδραιώσουν την εσωτερική σταθερότητα και τάξη, όλες οι υπόλοιπες εφημερίδες που εξετάσαμε μίλησαν για βαθιά κρίση. Για πρώτη φορά μάλιστα εμφανίστηκαν ευρέως εμφυλιακοί όροι (εμφύλιος πόλεμος, εμφύλιος σπαραγμός, αλληλοσφαγή κοκ) και εκφράστηκαν πιο διεξοδικά αντιφιλελεύθερα αισθήματα (πχ στο *Κράτος* και την *Εστία*). Η διαίρεση και ο διαμελισμός της Ισπανίας με το καταλανικό αποσχιστικό κίνημα να εντείνει τις ενέργειές του θεωρήθηκε από την *Εστία* πρόβλημα με κοινό αίτιο τον κομμουνισμό και τον κοινοβουλευτισμό.

Ο αντικομμουνισμός, όσο πλησιάζουμε στην λήξη των δύο Δημοκρατιών γίνεται όλο και πιο ορμητικός, καθιστώντας την σωτηρία τους καθεστώτος όλο και πιο αναγκαία σύμφωνα με τις περισσότερες εφημερίδες. Η γέννηση των Λαϊκών Μετώπων επιτείνει την ανησυχία του αστικού κόσμου, ο οποίος σταδιακά θα μετατοπιστεί προς την εύρεση εξωκοινοβουλευτικών λύσεων. Έτσι, παρατηρούμε μία συνεχής ροπή προς την δικτατορία και τον φασισμό. Όπως εξάλλου δηλώθηκε στην *Εστία*, οι κρίσεις που μαστιίζουν την Ισπανία θα είχαν αντιμετωπιστεί αν κατείχε την εξουσία και εκεί ένας αντίστοιχος Μουσολίνι.

Τελειώνοντας με τα γεγονότα του 1934, συμπεραίνουμε πως ένα ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού Τύπου θεωρεί πως οι ανυπέρβλητες διαιρέσεις στην Ισπανία αποτελούν προειδοποιητικό σήμα για την Ελλάδα και τις υπόλοιπες χώρες, καθώς η συσπείρωση της Αριστεράς καθίσταται απειλητική και καθώς ο κοινοβουλευτισμός αδυνατεί να δώσει λύση.

Μάλιστα, με την εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου στην Ισπανία, η απειλή γίνεται ισχυρότερη και ο αριθμός εκείνων που κάνουν ανοιχτά λόγο για την αποτυχία του κοινοβουλευτισμού και την πιθανή κοινωνική αλλαγή μεγαλώνει (*Μακεδονία*, *Ταχυδρόμος*

Βορείου Ελλάδος, Απογευματινή κλπ.). Οι εκλογές δεν πιστεύετε πως είναι ικανές να επιφέρουν την τελική επικράτηση του ενός εκ των αντιπάλων και να παγιώσουν το καθεστώς με όρους εσωτερικής γαλήνης και ισορροπίας. Επικρατεί σταδιακά, με λίγα λόγια, η πεποίθηση του εξοντωτικού εμφυλίου αγώνα, όπου και ξεσπά επίσημα το καλοκαίρι του 1936. Όπως έχει ήδη τονιστεί, η βία, ο φανατισμός, η διχόνοια, η τρομοκρατία, η πόλωση και η διαίρεση, αποτελούσαν παραστατικά ταυτοτικά γνωρίσματα του κοινωνικού γίνεσθαι και της ιστορικής πραγματικότητας της μεσοπολεμικής Ισπανίας του 1930. Ακόμα και τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα τα παρατηρούσαν και τα αναγνώριζαν. Η προοπτική του εμφυλίου δεν ήταν ούτε ξένη ούτε αποφευκταία για όλους. Χαρακτηριστική πάνω στο ζήτημα θέση αποτελεί και η φράση του Χουάν Ρομέρο Αλπουέντε, ενός από τους πρώτους Ισπανούς φιλελεύθερους πολιτικούς, όταν δήλωνε ήδη το μακρινό 1821 πως «ο εμφύλιος πόλεμος είναι ένα δώρο εξ ουρανού», αφού προσφέρει την ευκαιρία για εθνική αναζωογόνηση. Οι αντηχήσεις τέτοιων απόψεων συνεχίζονται για έναν ολόκληρο αιώνα και γίνονται αντιληπτές μέσα στο διάβα της ισπανικής ιστορίας μέχρι και τον εμφύλιο του 1936.³⁴⁵

Ο «εξοντωτικός» αυτός εμφύλιος αγώνας – σύμφωνα με την *Πρωΐα* και την *Βραδυνή* – έλαβε στον ελληνικό Τύπο δύο σημαντικές διαστάσεις. Από τη μία έχουμε την κορύφωση του αντικομμουνισμού, ενώ από την άλλη, και σε περιπτώσεις παράλληλα, βλέπουμε μία συνεχή προσπάθεια παραδειγματισμού και εξαγωγής ωφέλιμων συμπερασμάτων για την Ελλάδα.

Στην Ελλάδα, όσο περνούσε ο καιρός και μαίνονταν η πολιτική κρίση, ο αντικοινοβουλευτισμός κέρδιζε συνεχώς έδαφος. Ο Μεταξάς δεν άφηνε καμία ευκαιρία να μιλήσει κατά του κοινοβουλευτικού συστήματος και υπέρ μιας πιθανής δικτατορίας ανεκμετάλλευτη. Σε συνεντεύξεις του δήλωνε πως ο κοινοβουλευτισμός αποτελούσε περισσότερο ένα εμπόδιο παρά ένα κατάλληλο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης και επίλυσης ακρογωνιαίων της εποχής προβλημάτων.³⁴⁶

Η δικτατορία θεωρήθηκε ως το καταλληλότερο μέσο επιβολής της τάξης και ως το βασικό όπλο ενάντια στην εθνοκτόνο δράση του κομμουνισμού. Για την Καθημερινή για παράδειγμα η αποτυχία του κοινοβουλευτισμού έθετε την Ελλάδα σε κίνδυνο και γεννούσε την ανάγκη ενός «ισχυρού Κράτους», το οποίο η δικτατορία ήταν σε θέση να το φέρει εις πέρας. Αντίστοιχα, στην *Εστία* εκφέρθηκε η άποψη πως ο κίνδυνος εξάλειψης του κράτους και της ίδιας της ιστορίας της Ισπανίας από τους κομμουνιστές, αποτελούσε παράδειγμα προς

³⁴⁵ Armitage David, *εμφύλιοι πόλεμοι μια ιστορία στο πεδίο των ιδεών*, ό.π., σ. 208

³⁴⁶ Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Ηγετικές μορφές του Μεσοπολέμου και εξωτερική πολιτική*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα 2003, σ. 423, 440-441

αποφυγήν για τους Έλληνες. Έτσι η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου ήταν η αναγκαία επιλογή μετά την αποτυχία του κοινοβουλευτικού θεσμού. Πλέον ο προορισμός του ελληνικού έθνους που συχνά επικαλούνταν ήταν δυνατόν να διεκδικηθεί. Η τελευταία αυτή θέση της *Εστίας* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της «ριζοσπαστικοποίησής» του εθνικιστικού της λόγου ή καλύτερα του περάσματος της εφημερίδας από την συντηρητική σφαίρα στην υιοθέτηση πιο ακραίων τοποθετήσεων.³⁴⁷

Εν συντομία, θεωρώ πως μέσα από τα παραπάνω έχουν γίνει κατανοητές οι γραμμές και τα πλαίσια στα οποία κινήθηκαν οι εφημερίδες του ελληνικού Μεσοπολέμου. Ο ελληνικός Τύπος, ανάλογα με την περίοδο και την ιστορική συγκυρία χρωμάτιζε εντονότερα ή ισχνότερα την δημοκρατική εμπειρία της Ισπανίας και τα γεγονότα της. Επιπροσθέτως, σε μια περίοδο έντονων πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών κλυδωνισμών, οι απόψεις και οι θέσεις συχνά μεταβάλλονταν ή και ριζοσπαστικοποιούνταν. Οι διακυμάνσεις αυτές, καθώς και η ποικιλομορφία τους, γίνονται αντιληπτές σε όλες τις πτυχές της μεσοπολεμικής εμπειρίας, είτε της εγχώριας είτε της εξωτερικής. Επομένως, οι ιδεολογικές τοποθετήσεις και οι πολιτικές προτιμήσεις βγαίνουν στην επιφάνεια με κάθε ευκαιρία. Τοιουτοτρόπως, και η έντονη ζωή της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας αποτέλεσε σταθερό πεδίο ενδιαφέροντος, στο οποίο παρακολουθεί κανείς να ξεδιπλώνεται ο διάλογος του πολιτικού βίου της Ελλάδας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης.

Εν κατακλείδι, το ουσιαστικό συμπέρασμα που συνάγεται από την εργασία, είναι πως αναδεικνύοντας για πρώτη φορά το εύρος των ισπανικών αναφορών στον ελληνικό δημόσιο διάλογο, γίνεται φανερό το ενδιαφέρον για μία χώρα η οποία δεν πρωταγωνιστεί στα ευρωπαϊκά πράγματα. Το ενδιαφέρον όμως αποκαθίσταται εξαιτίας των ισχυρών πολιτικών γεγονότων της Ισπανίας, τα οποία αποτελούν γόνιμο έδαφος παραδειγματισμού και πολιτικής πειθούς. Η «ισπανοποίηση» της Ελλάδας σταδιακά χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο για την εσωτερική πολιτική και κοινωνική κατάσταση ενώ, τέλος, παράγει ή και ενισχύει τις πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές των ελληνικών εφημερίδων του Μεσοπολέμου.

³⁴⁷ Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ.107-108

Παράρτημα

Γελοιογραφίες περί της εξορίας του βασιλιά της Ισπανίας Αλφόνσο στον ελληνικό Τύπο

Ελεύθερον Βήμα 16/04/1931

Πατρίς 17/04/1931

Μακεδονία 21/04/1931

Πατρίς 23/04/1931

Πηγές

Εφημερίδες

Αγροτική Αργόλις (Άργος)
Ακρόπολις
Απογευματινή, Η (Θεσσαλονίκη)
Βραδυνή, Η
Δημοκράτης (Μυτιλήνη)
Δύναμις (Κέρκυρα)
Εθνική, Η
Εθνικός Κήρυξ (Νέα Υόρκη)
Έθνος
Ελεύθερος Άνθρωπος
Ελεύθερος Λόγος (Μυτιλήνη)
Ελληνική, Η
Ελληνική Φωνή
Ελληνικόν Μέλλον
Ελπίς (Κέρκυρα)
Εσπερινός Ταχυδρόμος (Χανιά)
Εύβοια (Χαλκίδα)
Ημερήσιος Κήρυξ
Ημερήσιος Τύπος
Ηπειρωτικός Αγών (Ιωάννινα)
Θεσσαλία, Η (Βόλος)
Ιδή, Η (Ηράκλειο)
Καθημερινή
Καθολική
Κράτος
Λαϊκή Φωνή (Βόλος)
Μακεδονία (Θεσσαλονίκη)
Μακεδονικά Νέα (Θεσσαλονίκη)

Νέα Αλήθεια (Θεσσαλονίκη)

Νέος Κήρυξ (Μυτιλήνης)

Νέος Ριζοσπάστης

Πάλη των τάξεων, Η

Πατρίς

Πρωΐα, Η

Ριζοσπάστης

Σημαία, Η (Καλαμάτα)

Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος (Θεσσαλονίκη)

Τηλέγραφος (Πάτρα)

Φως (Θεσσαλονίκη)

Φως (Κάιρο)

Επιστολές

Goldman Emma, *Η Έμμα Γκόλντμαν για την ισπανική επανάσταση, Τόμος Α΄, το ισπανικό αναρχικό κίνημα*, Άρδην, Αθήνα 2018

Goldman Emma, *Η Έμμα Γκόλντμαν για την Ισπανική Επανάσταση, Τόμος Β΄, η νέα κοινωνία*, Άρδην, Αθήνα 1997

Goldman Emma, *Η Έμμα Γκόλντμαν για την Ισπανική Επανάσταση, Τόμος Γ΄, η συνεργασία με τις κρατιστικές δυνάμεις*, εκδόσεις Άρδην, Αθήνα 1999

Πλαστήρας Νικόλαος, «Διατί έκαμα την Επανάστασιν της 6 Μαρτίου [1933]», *Νικόλαος Πλαστήρας*, αρχειό της Π. Σ. Δέλτα, Ερμής, Αθήνα 2007

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Armitage David, *εμφύλιοι πόλεμοι μια ιστορία στο πεδίο των ιδεών*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020

Burns E.M., *ευρωπαϊκή ιστορία, ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020

Colombo Eduardo, «οι αναρχικές ιδέες και οι επαναστατικές συνθήκες, *Ισπανία 1936-1939, επανάσταση, πόλεμος εξουσία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2016

Eley Geoff, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία, ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923-2000*, Τόμος Β΄, Σαββάλας, Αθήνα 2010

- Gallant Thomas W., *Νεότερη Ελλάδα, από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Πεδίο, Αθήνα 2017
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936, Τόμος Β΄*, μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 2004
- Hobsbawm Eric, *ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010
- Hugh Thomas, *ιστορία του Ισπανικού εμφυλίου πολέμου*, Τόμος Α΄, Τολίδη, Αθήνα 1971
- James Joll, *Η Ευρώπη 1870-1970*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006
- Lindeman Albert S., *Ιστορία της νεότερης Ευρώπης. Από το 1815 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014
- Malefakis Edward, «ο θάνατος δύο Δημοκρατιών», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009
- Mazower Mark, *τα βαλκάνια*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018
- Minehan Philip, «Οι κυβερνήσεις Λαϊκού Μετώπου στην Ισπανία του 1936 και την Ελλάδα του 1944: πως προέκυψαν και που κατέληξαν», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- Preston Paul, «Ο μεγάλος εμφύλιος πόλεμος: πολιτική ιστορία της Ευρώπης 1914-1945», *Ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης*, επιμέλεια Blanning T.C.W., εκδόσεις Τουρίκη, Αθήνα 2009
- Ranzato Gabriele, *Ο Ισπανικό Εμφύλιος Πόλεμος*, Κέδρος, Αθήνα 2006
- Sassoon Donald, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Α΄ ανάπτυξη και σταθεροποίηση*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001
- Traverso Enzo, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης, ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2016
- Βερέμης Θάνος & Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006
- Βερέμης Θάνος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι αξιωματικοί 1909-1924», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιστημονική επιμέλεια Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, , Φιλιππότη, Αθήνα 1980
- Βλαχόπουλος Σπύρος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2012
- Γεωργακοπούλου Αλεξάνδρα, Γούτσος Διονύσιος, *κείμενο και επικοινωνία*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011
- Δάγκας Αλέξανδρος, «κομμουνιστικό κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της κομμουνιστικής Διεθνούς», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β΄, μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013

Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018

Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, Α' Τόμος, 1918-1949, ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008

Ιωάννης Δασκαρόλης, «Στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1935)», περιοδικό Ιστορικά Θέματα, τευχ. 24, Γνώμων Εκδοτική, Αθήνα 2012

Καλτσώνης Δημήτρης, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-2001*, ΚΨΜ, Αθήνα 2017

Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015

Λυμπεράτος Μιχάλης Α., «Το ελληνικό Λαϊκό Μέτωπο: η απόπειρα μιας μαζικής αντίδρασης στην επικείμενη δικτατορία Μεταξά», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

Μαρκέτος Σπύρος, «Η ελληνική Αριστερά», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2013

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «μεταξύ δύο πολέμων, πολιτική ιστορία 1922-1940», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος ζ', ο μεσοπόλεμος 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017

Μελετόπουλος Μελέτης Η., *η βασιλεία στην νεότερη ελληνική ιστορία, από τον Όθωνα στον Κωνσταντίνο Β'*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1994

Μπαλτά Νάση, Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου, η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993

Παλούκης Κώστας, «η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ, αρχειομαρξιστές και σπαρτακιστές», *ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β' μέρος 2^ο, βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Παλούκης Κώστας, *Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού (1919-1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2017

Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006

Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Ασίνη, Αθήνα 2012

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 20^ο αιώνα», *η Ελλάδα στον 19^ο & 20^ο αιώνα, εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις τόπος, Αθήνα 2010

Πασχαλούδη Ελένη, «ο εμφύλιος πόλεμος στις εθνικές αφηγήσεις: Η ενσωμάτωση των εμφυλίων στον επετειακό χάρτη των ΗΠΑ, της Ισπανίας και της Ελλάδας», *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940, από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, επιμέλεια Δαλκαβούκης Βασίλης, Πασχαλούδη Ελένη, Σκουλίδας Ηλίας, Τσέκου Κατερίνα, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012

Πολίτης Περικλής, «Το κύριο άρθρο ελληνικών εφημερίδων», *ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας, το ελληνικό παράδειγμα*, επιμέλεια Π. Πολίτης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008

Ρήγος Άλκης, *η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999

Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, Β' Τόμος, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995

Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2007

Σφήκας Θανάσης Δ., *η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2000

Τούντα – Φεργάδη Αρετή, *Ηγετικές μορφές του Μεσοπολέμου και εξωτερική πολιτική*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα 2003

Τσακαλογιάννης Πάνος, *Σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία, από τη Βασίλη στον 21^ο αιώνα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *η ελληνική τραγωδία, από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020

Φιλίππης Δημήτρης Ε., «εισαγωγή», *1936 Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

Φιλίππης Δημήτρης Ε., *Ισπανικός εμφύλιος (1936-1939) διαίρεση, διχόνοια και διχασμός στην Ισπανία του 20^{ου} αιώνα*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020

Φιλίππης Δημήτρης Ε., *προφασισμός εκφασισμός, ψευδοφασισμός, Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010

Χουμεριανός Μανώλης, «από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, το εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-200, 7^{ος} Τόμος, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Χρήστος Χατζηιωσήφ, «κοινοβούλιο και δικτατορία», *ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β' μέρος 2^ο, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Ψύλλα Μαριάννα, *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος από τον έντυπο λόγο*, Τοπωθήτω, Αθήνα 2010

Ψυχογιός Δημήτρης Κ., *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας από τον πηλό στο δίκτυο*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2003

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Brenan Gerald, *the Spanish labyrinth*, Cambridge University Press, Cambridge 2014

Louis Roger W.M., “The European colonial empires”, *The Oxford history of the twentieth century*, edited by Micheal Howard and W.M. Roger Luis, Oxford University Press, Oxford New York 1998

Malefakis Edward, “Greece and Spain: historical parallels”, *Grecia en España. España en Grecia, hacia una historia de la cultura mediterránea*, επιστημονική επιμέλεια Anthony N. Zahareas & Yangos Andreadis, Ediciones Clásicas, Μαδρίτη 1999

Preston Paul, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution & Revenge*, Harper Collins Publishers, London 2006

Sebastian Balfour, *The end of the Spanish empire 1898-1923*, Clarendon Press, Oxford 1997

Seco Carlos Serrano, “la Segunda República: sus supuestos demográficos, económicos y sociales”, *introducción a la historia de España*, Editorial Teide, Barcelona 1963

Άρθρα

Báez José María, Tudela Pérez de, “la movilización de las masas: fútbol y democracia durante la Segunda República Española”, *Abaco*, No76/77, Centro de iniciativas culturales y estudios económicos y sociales (CICEES), 2013

Díaz Rafael - Martín Salazar, “Política y religión en la España contemporánea”, *Reis: Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, No. 52 (Oct. - Dec., 1990), Centro de Investigaciones Sociológicas

Greene Thomas R., “The English Catholic Press and the Second Spanish Republic, 1931-1936”, *Church History*, Vol. 45, No. 1 (Mar., 1976), Cambridge University Press

Payne Stanley G., *Political violence during Spanish Second Republic*, Journal of contemporary history, vol.25, No 2/3 (May-June), Sage publications

Schatz Sara, “Democracy’s breakdown and the rise of fascism: the case of the Spanish Second Republic, 1931-6”, *Social History*, vol.26, No.2 (May 2001)

Schneider Kathy, *Defending Catholic Education: Secular Front Organizations during the Second Republic of Spain, 1931–1936*, Church History, Vol. 82, No. 4 (DECEMBER 2013), Cambridge University Press

Tardío Manuel Álvarez, “exclusión o integración: una alternativa trágica en la historia española del siglo XX”, *Cuadernos de Pensamiento Político*, No27 (julio-septiembre 2010)

Διδακτορικές διατριβές

Παλούκης Κώστας, *Η οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού (1919-1934), κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2017